

Narodna in univerzitetna knjižnica
Center za razvoj knjižnic

**Knjižnice in kulturna dediščina: problematika strokovnih definicij in aktualnih
normativnih rešitev**

Eva Kodrič-Dačić

Ljubljana, avgust 2012

VSEBINA

UVOD	3
KULTURNA DEDIŠČINA	5
Definicija pojma.....	5
Kako imenovati kulturno dediščino, ki jo hranijo knjižnice	6
Knjižnično gradivo, zbirke in knjižnice kot kulturna dediščina	7
Knjižnično gradivo kot kulturna dediščina.....	7
Zbirka in knjižnica kot enota kulturne dediščine	9
KULTURNI SPOMENIK	11
Kulturni spomenik v kontekstu varstva kulturne dediščine	11
Knjižnično gradivo kot kulturni spomenik	12
Knjižnice oziroma zbirke, razglašene za kulturni spomenik	12
Knjižnično gradivo, ki je z zakonom razglašeno za kulturni spomenik	13
NACIONALNO BOGASTVO	17
Nacionalno bogastvo: kriteriji	17
Knjižnično gradivo kot nacionalno bogastvo	18
EVIDENTIRANJE KNJIŽNIČNEGA GRADIVA KOT KULTURNE DEDIŠČINE.....	22
Seznami knjižničnega gradiva, ki ima lastnosti kulturnega spomenika.....	22
Register kulturne dediščine	23
Inventarna knjiga	23
Popis zbirk	25
KNJIŽNICE IN KNJIŽNIČNO GRADIVO KOT KULTURNA DEDIŠČINA V ZAKONODAJI EVROPSKIH DEŽEL .	26
PROBLEMATIKA TRENUTNE ZAKONSKE UREDITVE	29
Zakon o knjižničarstvu	29
Zakon o obveznem izvodu publikacij.....	29
Zakon o varstvu kulturne dediščine	30
Ugotovitve	30
VIRI IN LITERATURA	34

UVOD

Knjižnice so od nekdaj hranile gradivo, ki je bilo dragoceno in izjemno zaradi svoje vsebine, izvora, načina izdelave ali starosti. Za tako knjižnično gradivo je značilno, da so njegovo izvorno vrednost, ki izhaja iz vsebine, nadomestili atributi, ki pričajo o kulturnozgodovinskem okolju, v katerem je nastalo: tako gradivo dojemamo kot artefakt, ki je dragocen zaradi svoje izdelave in redkosti; kot vir za raziskave na področju zgodovine knjige, tiskarstva in umetnosti oziroma kot vir za filološke raziskave ter za raziskave razvoja posameznih strok in znanosti. To gradivo je tudi razlog za družbeni in kulturni prestiž knjižnic.

Vendar je bila v zadnjih stoletjih arhivska oziroma muzejska vloga knjižnic postopoma potisnjena v ozadje. Zaradi razvoja tiskarskih tehnik, strojne izdelave papirja in splošne pismenosti so knjige postajale dostopne vedno širšim slojem prebivalstva. Z višanjem naklad in padanjem cene je knjiga izgubljala status ekskluzivnega predmeta, knjižnice pa so doživele pravi razmah. V ospredje so začele stopati njihove pragmatične naloge, podrejene aktualnim potrebam raziskovanja, izobraževanja in zabave. Te so bile še toliko bolj izpostavljene v revnejših okoljih kot je slovensko. Zbiranje in trajno hranjenje redkega in dragocenega knjižničnega gradiva je postajalo domena zasebnih knjižnic in bibliofilov. Med javnimi knjižnicami je to nalogo ohranila predvsem nacionalna knjižnica, druge javne knjižnice tako gradivo zbirajo in hranijo le izjemoma v okviru posebnih zbirk.

Koncept knjižnic kot hranilišč kulturne dediščine ni bil vključen v prve zasnove javnega knjižničarstva na Slovenskem, ki so narekivale racionalen odnos do delovanja knjižnic in porabe sredstev. Usmerjene so bile natančno v uresničevanje namenov, zaradi katerih so bile knjižnice ustanovljene. Že ob prevzemu knjižnic razpuščenih samostanov v osemdesetih letih 18. stoletja je bilo na primer predpisano, da izdaje iz 16. stoletja ne sodijo v univerzitetne in licejske knjižnice, torej v javne knjižnice. To gradivo je bilo prodano na dražbah, iztržek pa je bil namenjen nakupu potrebnih učbenikov oziroma študijske literature. Sočasno so se iz knjižnic umikale tudi zbirke umetniških predmetov, ter numizmatične, geološke in botanične zbirke, ki so bile od renesanse naprej pogosto v njihovi sestavi. Predpisana nabavna politika je knjižnicam prepovedovala nakup knjižnih »kuriozitet«¹ torej gradiva, ki ima potencialno visoko kulturno (praviloma pa tudi tržno) vrednost. Edino področje javnih knjižnic, ki je bilo namenjeno hrambi kulturne dediščine je bila zbirka patriotike torej domoznanska zbirka, ki naj bi jo knjižnica trajno hranila in je brez izjem obsegala vse gradivo, ki se je nanašalo na določeno geografsko območje. Knjige, ki bi jih danes označili za kulturno dediščino so ostajale v zasebnih knjižnicah, največ cerkvenih, samostanskih ter plemiških. Skupaj s starim in redkim gradivom sta izginjali tudi potreba po kustosih (to je bibliotekarjih - skrbnikih fondov ali zbirk, ki bi jih poleg temeljnih bibliotekarskih veščin odlikovalo tudi poglobljeno poznavanje vsebine in vrednosti svojih zbirk) in zavest o pomenu celostnega ohranjanja knjižničnih zbirk oziroma zapuščin zasebnikov. Trend se je nadaljeval v dvajsetem stoletju in po drugi svetovni vojni je varovanje kulturne dediščine kot ene izmed temeljnih nalog knjižnic izginilo tako iz knjižnične zakonodaje kot tudi iz zanimanja stroke.

Nerazumevanje arhivske oziroma muzejske vloge knjižnic je bilo v Sloveniji še posebej izrazito. Razloge za to lahko iščemo v relativno majhnem številu izobraženih bibliotekarjev in knjižnic, ki bi to tradicijo ohranjale. Zaradi domnevnega pomanjkanja sredstev in prostora v knjižnicah je do danes ostalo neobdelanih veliko darovanih in voljenih fondov (tako zapuščin kot zasebnih knjižnic). Marsikatero tako pridobljeno zbirko so knjižnice razdelile po vrstah gradiva, jo

usmerile v različne fonde, gradivo, ki ni služilo konkretnim potrebam, pa oddale ali odprodale. Da je bilo tako ravnanje prej posledica nestrokovnih bibliotekarskih odločitev kot pa uveljavljenih strokovnih standardov ali političnih trendov, nam dokazujejo sodobne zbirke legat in donacij v nacionalnih knjižnicah bivših jugoslovanskih republik (na primer v Narodni biblioteki Srbije, glej Mirčov, 2004) in v Avstriji (Verzeichnis der Künstlerischen, wissenschaftlichen und kulturpolitischen Nachlässe in Österreich. Dostopno na spletu (2.3.2012) http://aleph20-prod-acc.obvsg.at/F?CON_LNG=ger&func=find-b-0&local_base=nlvONB,LC...).

Danes so knjižnice v skladu s strokovnimi standardi, manj kot kdajkoli prej zavezane trajnemu hranjenju gradiva. Ne le zaradi vedno večje odvisnosti od elektronskih virov, ki praviloma niso del njihovih fondov, temveč zaradi hitrega zastarevanja vsebin in doktrine, ki za posamezne vrste knjižnic predvideva obseg letnega izločanja gradiva, ki je enak prirastu. Trajno hranjenje gradiva je postalo domena nacionalne knjižnice, v drugih vrstah knjižnic pa je bilo odvisno predvsem od afinitet in ozaveščenosti bibliotekarjev (na primer hranjenje slovenike v študijskih knjižnicah).

Zato tudi Zakon o knjižničarstvu (2001) le okvirno obravnava to problematiko. Izčrpneje se z njo ukvarja Zakon o obveznem izvodu publikacij (2006), ki publikacije že v osnovi razume kot kulturno dediščino in temu primerno neposredno ali v okviru pravilnikov ureja način njihovega trajnega hranjenja, varovanja in uporabe.

Praksi primerno tudi ni teoretičnih del, ki bi poglobljeno obravnavala problematiko kulturne dediščine v slovenskih knjižnicah. Le izjemoma zasledimo članke s področja teorije obdelave zbirk, starih tiskov, predstavitev posameznih kolekcij in popisov zbirk. Zato ni čudno, da smo v zadregi tudi pri uporabi osnovnih pojmov s katerimi bi želeli natančneje opisati gradivo, ki v naših knjižnicah predstavlja kulturno dediščino.

V raziskavi bom zato poskušala opredeliti osnovne pojme, s katerimi se srečujemo pri obravnavi kulturne dediščine v knjižnicah, določiti vsebinske okvire področja ter opisati problematiko, ki jo v zvezi z njenim varovanjem postavljata pred nas vsakodnevna praksa in zakonodaja. Pri tem se bom osredotočila na razlago in definiranje treh pojmov in sicer: pisne kulturne dediščine, kulturnega spomenika in nacionalnega bogastva.

Kot osnova za raziskavo mi je služila domača in tuja zakonodaja, ki ureja varstvo kulturne dediščine in področje knjižnic. Za dostop do predpisov s področja varstva kulturne dediščine mi je služila predvsem podatkovna zbirka UNESCO Database of National Cultural Heritage Laws (URL: <http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>).

KULTURNA DEDIŠČINA

Kulturna dediščina je pojem z nešteti definicijami, katerih skupna lastnost je, da določajo le formalne okvire oziroma področja, kjer se dediščina manifestira, konkretno vsebino pojma pa prepuščajo odprto specifični posamični (nacionalni) kulture.

DEFINICIJA POJMA

V skladu z U N E S C Ovo deklaracijo o kulturnih politikah (1982) zajema kulturna dediščina »dela umetnikov, arhitektov, glasbenikov, pisateljev in znanstvenikov ter dela anonimnih avtorjev, izraze človeške duhovnosti in celoten skupek vrednot, ki dajejo pomen našemu življenju. Vključuje materialna in nematerialna dela, v katerih se izraža ljudska kreativnost: (to so) jeziki, obredi, verovanja, zgodovinska mesta in spomeniki, leposlovje, umetniška dela, arhivi in knjižnice.

Zato je pravica in dolžnost vsakega ljudstva, da ščiti in ohranja svojo kulturno dediščino, saj se družbe prepoznavajo v njenih vrednotah in iz njih črpajo vir navdiha.«

V tem smislu tudi slovenski Zakon o varstvu kulturne dediščine (Zakon, 2008) opredeljuje kulturno dediščino kot »dobre, podedovane iz preteklosti, ki jih Slovenke in Slovenci, pripadnice in pripadniki italijanske in madžarske narodne skupnosti in romske skupnosti, ter drugi državljani in državljani republike Slovenije opredeljujejo kot odsev in izraz svojih vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij...«

Zakon deli dediščino na materialno in živo dediščino. Materialno dediščino sestavljata premična in nepremična dediščina. Premična dediščina je opredeljena kot premičnina ali zbirka premičnin z vrednotami dediščine. Med gradivom, ki je kulturna dediščina, je posebno varstvo namenjeno kulturnim spomenikom in kulturnemu bogastvu.

Zakon omenja tudi registrirano dediščino, ki je vpisana v register kulturne dediščine, ki ga vodi ministrstvo, pristojno za dediščino. Premična dediščina se vpisuje v register kot posamezna nepremičnina ali kot zbirka.

Premično dediščino, ki je v lasti države, pokrajine ali občine in jo hrani državni ali pooblaščen muzej, je prepovedano odtujiti, razen v izjemnih, z zakonom predpisanih primerih, o katerih odloča minister, ki je pristojen za varstvo kulturne dediščine, oziroma pristojni organ pokrajine ali občine, ki je ustanoviteljica muzeja.

Premično kulturno dediščino hranijo predvsem (javni) muzeji, arhivi in knjižnice, ki hranijo muzejsko, arhivsko in knjižnično gradivo. To gradivo s stališča varstva kulturne dediščine nima enakega statusa. Vpis v inventarno knjigo javnega muzeja oziroma v inventar arhiva pomeni, da gradivo predstavlja kulturno dediščino oziroma kulturni spomenik in da je v skladu s poslanstvom ustanov, ki ga hranijo, namenjeno trajnemu hranjenju. Nasprotno pa je večina knjižničnega gradiva v večini javnih knjižnic namenjenega predvsem izposoji in pričakovati je, da ga bodo knjižnice prej ali slej izločile. Zato vpis v inventarno knjigo knjižnice nima enakega pomena kot vpis v inventarno knjigo muzeja. Vpis knjižničnega gradiva v inventarno knjigo javne knjižnice zato sam po sebi še ne pomeni posebnega varstvenega režima.

Med knjižnicami le nacionalne knjižnice trajno hranijo zbrano gradivo, medtem ko imajo v drugih vrstah knjižnic tak status le posamezne zbirke oziroma deli zbirk. Izločanje in odpis fonda knjižnic sta urejena s strokovnimi navodili in priporočili ter prepuščena strokovni presoji knjižničarjev ter odločitvam direktorjev knjižnic oziroma ustanov v okviru katerih knjižnice delujejo. Izjema je gradivo, ki ga knjižnice prejemajo na osnovi Zakona o obveznem izvodu publikacij. Tudi nacionalna in osrednje območne knjižnice v skladu s 5. členom Pravilnika o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe praviloma nebi smele izločati oziroma odpisovati gradiva, ki je kulturna dediščina, kulturni spomenik oziroma ima "status arhivskega knjižničnega gradiva".

KAKO IMENOVATI KULTURNO DEDIŠČINO, KI JO HRANIJO KNJIŽNICE

Ob pomanjkanju teoretičnih tekstov s področja knjižnične dejavnosti moramo osnovne termine povzeti s področja varovanja kulturne dediščine.

- Pravni akti s področja varstva kulturne dediščine uporabljajo različne, ne vedno ustrezne izraze. Izraz **knjižna dediščina** (Zakon 2008, Pravilnik o registru kulturne dediščine) je uporabljen v povezavi s pojmom knjižnično, arhivsko in muzejsko gradivo. Torej ga ne smemo razumeti kot bibliotekarski termin, ki obsega le knjižno gradivo (to je knjige, serijske publikacije in drugo publicirano gradivo, pri katerem kot nosilec zapisa nastopa papir) temveč v pomenu **knjižnične dediščine** po analogiji z arhivsko in muzejsko dediščino, kot celotne fonde, ki jih hranijo knjižnice.
- V skladu z Zakonom o varstvu kulturne dediščine torej lahko po analogiji z muzejskim in arhivskim gradivom opredelimo kot predmet varstva **knjižnično gradivo**. To pa je seveda definirano v normativnih aktih, ki urejajo področje knjižničarstva. Izraz označuje vrste predmetov, ki praviloma tvorijo javne in zasebne zbirke oziroma knjižnice, ki pa so lahko hranjeni tudi sami zase ali vključeni v raznovrstne kolekcije, v muzejske ali v arhivske zbirke.

Dejansko tudi zakonodaja s področja varstva kulturne dediščine med varstvenimi skupinami, ki jih obravnavajo temeljne stroke, navaja »knjižnično gradivo«.

Vendar pa knjižnično gradivo ne predstavlja vseh elementov področja knjižnic, ki naj bi bili deležni varstva. Kot kulturna dediščina je izpostavljena tudi zbirka. »Zbirka« je definirana kot skupina premičnin s sorodnimi vrednotami dediščine, ki jo lahko povezuje skupen zgodovinski ali prostorski kontekst. Zbirke kot celotnega fonda knjižnice oziroma dela knjižničnega fonda bibliotekarji seveda ne moremo šteti kot knjižnično gradivo. Iz razlogov omenjenih v uvodu je to področje pri nas v glavnem še neraziskano.

- Izraz **knjižnična kulturna dediščina**, ki ga uporabljajo tudi nekateri bibliotekarji (glej M. Glavan) je sicer dovolj razumljiv v kontekstu varstva kulturne dediščine in v povezavi z muzejsko in arhivsko kulturno dediščino. Zunaj tega konteksta ga lahko interpretiramo še v drugih pomenih: tako ga lahko razumemo v ožjem pomenu, ki se veže izključno na knjižnice, knjižnične stavbe, opremo knjižnic, zgodovinske kataloge in podobno ne pa na knjižnično gradivo. Ker izhaja iz pojma knjižnice je zavajajoč, saj navaja na misel, da ne vključuje knjižničnega gradiva, ki se nahaja zunaj knjižnic.
- Zato se zdi ustrežnejša izbira pojem "**pisna kulturna dediščina**", v pomenu "zapisane kulturne dediščine". Izraz je sicer udomačen na nemškem govornem področju (schriftlichen Kulturerbes), redkeje ga zasledimo v angleški verziji (written cultural

heritage). Na hrvaškem uporabljajo izraz "pisana kulturna baština", ko gre za tiske. V povezavi z varstvom knjižničnega gradiva izraz pri nas zasledimo v Pravilniku o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah, ki kot pisno dediščino navaja arhivsko in knjižnično gradivo. V tipološkem smislu se arhivsko in knjižnično gradivo prekrivata, ni točne ločnice, ko gre za rokopise, zasebne zbirke, ki obsegajo zasebni arhiv, knjižnico ipd...

Izraz je ustrezen, saj vključuje tako celotne knjižnične zbirke, dele zbirk kot tudi posamično knjižnično gradivo, ki se nahaja v javnih knjižnicah, pri zasebnikih in tako, ki ni del knjižnične zbirke.

Po analogiji z definicijo kulturne dediščine, lahko kot pisno kulturno dediščino definiramo:

Med pisno kulturno dediščino sodijo predmeti, podedovani iz preteklosti, z zapisanimi informacijami, ki jih dojemamo kot odsev in izraz svojih vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znaj in tradicij. To so arhivske listine in dokumenti, rokopisi, zapisi na kateremkoli nosilcu (pergament, papir, vinilske plošče, magnetni trakovi, filmski trakovi, cederomi in podobno...) razmnoženi v kakršnihkoli razmnoževalnih tehnikah (rokopis, tisk, tipkopis, magnetni zapis, digitalni zapis itd...) ter zbirke tega gradiva, ki so jih oblikovali posamezniki ali institucije.

Predmete pisne kulturne dediščine hranijo predvsem arhivi in knjižnice.

KNJIŽNIČNO GRADIVO, ZBIRKE IN KNJIŽNICE KOT KULTURNA DEDIŠČINA

KNJIŽNIČNO GRADIVO KOT KULTURNA DEDIŠČINA

ZAKON O KNJIŽNIČARSTVU

Poleg tradicionalnega knjižničnega gradiva, to je tiskanih publikacij, ki še danes predstavljajo večinski del fondov knjižnic, hranijo knjižnice raznovrstno gradivo in predmete: od rokopisnih kodeksov in osebnih dokumentov, do elektronskih publikacij in igrac. Knjižnično gradivo tudi ni vezano le na knjižnice, saj ga hranijo v svojih fondih arhivi, muzeji, galerije in zasebni zbiratelji, posamično ali v zbirkah.

Knjižnično gradivo kot ga razume knjižničarska stroka in kot ga definira Zakon o knjižničarstvu (3. člen) zajema

- objavljene tiskane, zvočne, slikovne, elektronske ali kako drugače tehnično izdelane zapisi, ki jih zbirajo in javnosti posredujejo knjižnice ter rokopise in drugo neobjavljeno gradivo (tipkopisi, elektronski zapisi in podobno), ki so namenjeni za potrebe kulture, izobraževanja, raziskovanja in informiranja.

Med vrstami gradiva zakon posebej omenja zbiranje slovenike (33. člen) in zbiranje domoznanskega gradiva (16. člen). Medtem ko zakon navaja attribute, ki jih mora imeti gradivo, da postane del "temeljne nacionalne zbirke", ne da bi tej zbirki določil posebno vrednost in varstvo (33. člen), pa pri domoznanskem gradivu izpostavlja tisto, ki je "nacionalno pomembno", vendar posebej ne določi, kakšne so specifične lastnosti tega gradiva.

ZAKON O OBVEZNEM IZVODU PUBLIKACIJ

Bolj konkreten je, seveda le glede publikacij ne pa celotnega knjižničnega gradiva, Zakon o obveznem izvodu publikacij (3. člen). Te so

- »(po tem zakonu) vsak zapis informacije na katerem koli nosilcu, ki je izdan, založen, izdelan, prirejen ali fizično ali elektronsko distribuiran za uporabo v javnosti« predvsem pa:
 - »tiski v vseh tiskarskih in razmnoževalnih tehnikah ali na kateremkoli mediju, kakršni so: knjige, brošure, serijske publikacije, separati, muzikalije, kartografsko gradivo in drobn tisk, skupaj z dodatki ali prilogami;
 - zvočni zapisi na raznih nosilcih;
 - slikovni zapisi na raznih nosilcih;
 - elektronske publikacije, distribuirane na fizičnih nosilcih in elektronske publikacije, dostopne na računalniških omrežjih ali svetovnem spletu, če so objavljene v Republiki Sloveniji ali namenjene za pretežno dostopnost v Republiki Sloveniji;
 - publikacije, ki so kombinacija vrst zapisov iz prejšnjih alinej;
 - publikacije na nosilcih zapisov, ki se bodo pojavili z nadaljnjim razvojem.«

To gradivo že prepoznamo kot slovensko kulturno dediščino, saj veljavni zakon v 3. členu eksplicitno določa, da je

» Namen obveznega izvoda (je) **zagotoviti ohranjanje in dostopnost določenega števila izvodov vseh publikacij, ..., kot nacionalne kulturne dediščine...«.**

Podobnim določbam lahko sledimo vse od leta 1965, ko je jugoslovanski Zakon o pošiljanju tiskov določenim zavodom (UL SFRJ, št.15/1965) prvič med razlogi za uvedbo obveznega izvoda navedel ohranitev tiskov »kot kulturnih vrednosti«.

Tudi Pravilnik o obveznem izvodu publikacij Univerze v Mariboru v Mariboru (2. člen), vse publikacije, ki jih na osnovi 29. člena Zakona o knjižničarstvu zbere univerzitetna knjižnica ("publikacije: ki so bile izdane, založene, objavljene, izdelane ali razmnožene na Univerzi v Mariboru in ki jih je Univerza v Mariboru izdala v soizdajateljstvu") opredeli kot nacionalno kulturno in znanstveno dediščino Univerze v Mariboru.

EVROPSKI PREDPISI

Evropske uredbe in direktive, ki urejajo varstvo kulturne dediščine, eksplicitno navajajo premično kulturno dediščino, ki jo hranijo javne knjižnice. Uredba sveta (EGS) št. 3911/92 (v nadaljevanju Uredba EGS), ki ureja izvoz kulturnih dobrin in DIREKTIVA SVETA 93/7/EGS z dne 15. marca 1993 o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni iz ozemlja države članice, navajata različne vrste knjižničnega gradiva, ki jim je namenjena posebna zaščita. Med drugim so to:

- grafike in slike, ki so izključno ročne izdelave, na kateremkoli nosilcu in v kateremkoli materialu;
- originalna grafična dela, odtisi, sitotiski in litografije z originalnimi ploščami in plakati;

- fotografije, filmi in njihovi negativni;
- inkunabule in rokopisi, vključno z zemljevidi in partiturami, posamezno ali v zbirkah;
- knjige, starejše od 100 let, posamično ali v zbirkah;
- tiskani zemljevidi, starejši od 200 let.

Direktiva Sveta še posebej dodaja, da so deležni posebne obravnave predmeti, ki so sestavni deli "javnih zbirk, navedenih v inventarjih muzejev, v arhivih ali v zaščitenih zbirkah knjižnic". Pri tem so javne zbirke opredeljene kot "zbirke, ki so last države članice, lokalnih ali regionalnih organov oblasti na ozemlju države članice ali ustanove na ozemlju države članice, ki je po zakonodaji te države članice opredeljena kot javna ustanova ter je last te države članice ali lokalnih ali regionalnih organov oblasti ali pa jo ti v večji meri financirajo". Skratka zbirke knjižnic, ki izvajajo knjižnično dejavnost kot javno službo.

Na tej osnovi lahko zapišemo, da publikacije, ki jih pridobijo knjižnice kot obvezni izvod, knjižnično gradivo, ki izpolnjuje lastnosti kulturnega spomenika, slovenika ter del domoznanskega gradiva predstavljajo knjižnično gradivo, ki je kulturna dediščina.

Starost posameznih publikacij (oziroma letnica izdaje dela) pri tem ni odločilnega pomena, saj so publikacije, ki izidejo danes lahko dragocenost, ki bo že jutri nenadomestljiva. Vsaka publikacija ne glede na avtorja, obseg ali vsebino namreč predstavlja element, brez katerega bo v prihodnosti nemogoče rekonstruirati celostno podobo življenja Slovencev v določenem zgodovinskem trenutku. Visoke naklade posameznih del nam sicer dajejo varljiv vtis, da je posebna skrb za njihovo trajno hranjenje odveč. Vendar morajo biti varstva deležne tudi trivialne publikacije oziroma publikacije, ki so najbolj prisotne v našem življenju – to nam dokazujejo stare mašne knjige, ki so se, čeprav številne in v dnevni uporabi, slabo ohranile.

ZBIRKA IN KNJIŽNICA KOT ENOTA KULTURNE DEDIŠČINE

Zakonodaja s področja varovanja kulturne dediščine vključuje kot enoto kulturne dediščine tudi zbirko. Ta je definirana kot »skupina premičnin s sorodnimi vrednotami dediščine, ki jo lahko povezuje skupen zgodovinski ali prostorski kontekst«. Problematika zbirk predstavlja v slovenskem knjižničarstvu veliko strokovno vrzel in obravnava zbirk kot vsebinskih, ne le formalnih elementov knjižničnih fondov, je šele v povojih.

Knjižnice zbirke bodisi gradijo ali pa jih pridobijo kot bolj ali manj zaključene korpuse (na primer volila). Posebne knjižnične zbirke, ki jih gradijo naše knjižnice so večinoma osnovane na formalnih značilnostih knjižničnega gradiva (slikovna, kartografska, rokopisna, zbirka periodičnega tiska...), od zbirk, ki so osnovane na vsebinskih atributih pa nam je poleg slovenike znana le domoznanska zbirka. In čeprav je zbiranje domoznanskega gradiva obvezno za vse splošne knjižnice, na tem področju ni prišlo do potrebnega kvalitativnega preskoka od zbiranja in obdelave gradiva do upravljanja z zbirko. Domoznanskim "zbirkam" manjkajo namreč vsi temeljni elementi. Domoznanske zbirke praviloma niso poimenovane in nimajo jasno določene nabavne politike. Knjižnice ne izdelujejo domoznanskih bibliografij, če pa popisujejo članke, praviloma ne razkrijejo kriterijev za zajem, niti nabora periodičnih publikacij iz katerih jih črpajo.

Legate, to je zapuščine, so v naših knjižnicah tradicionalno obravnavane neprizanesljivo pragmatično in še danes jih (razen konkretne uporabne vrednosti posameznih del), ne znamo ustrezno vrednotiti. Knjižnice njihovega pomena praviloma ne ocenjujejo v luči kulturno/zgodovinskega konteksta in ne prepoznajo dodatne vrednosti, ki jo predstavljajo zbirke knjižničnega gradiva s tem, da kažejo intelektualno obzorje osebnosti, ki so knjižnico zbrale, pretok idej in kulturne vplive, ki se kažejo v njih ne glede na posebnosti ali vrednost posameznih elementov zbirke. Zapuščine so praviloma konglomerati rokopisnega gradiva, korespondenc, dnevnikov, rokopisov avtorskih del, osebnih listin in dokumentov, skratka drobcev vsakdanjega življenja zbirateljev ter njihovih osebnih knjižnic. Zaradi prislovičnega pomanjkanja prostora knjižnice gradivo iz zapuščin izločijo ali odpišejo (če gre za duplikate del, ki jih že imajo v svojih fondih oziroma za dela, ki niso v skladu z njihovo nabavno politiko/vsebinsko usmeritvijo). To jim omogoča tudi Zakon o knjižničarstvu, saj naj bi bila knjižnica donacije prevzemala "po merilih knjižnične stroke". Gradivo, ki ga ohranijo, glede na tipološke značilnosti usmerijo v posebne zbirke oziroma skladišča, tako da je zbirko pogosto nemogoče rekonstruirati v izvorni obliki. Načelo celovitosti zbirke, po katerem naj zbirka ohrani svojo avtentičnost, prvotno ureditev ter informacijo o izvoru, ki je eno od temeljnih načel arhivistike, je v knjižničarstvu skoraj neznano. Praviloma mu knjižnice sledijo le pri obravnavi rokopisnih zbirk.

KULTURNI SPOMENIK

KULTURNI SPOMENIK V KONTEKSTU VARSTVA KULTURNE DEDIŠČINE

Kulturna dediščina, ki ima poseben status, je kulturni spomenik. Zakon o varstvu kulturne dediščine opredeljuje kulturni spomenik kot dediščino (premično ali nepremično), ki je bodisi razglašena za spomenik ali pa je vpisana v inventarno knjigo pooblaščenega muzeja (3.člen). Kot spomenik (17. člen) je lahko razglašen posamičen predmet ali pa zbirka predmetov kulturne dediščine če »predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti, dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti in je pomemben del življenja na območju Republike Slovenije ali njenih regij oziroma predstavlja pomemben vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo«.

Predlog za razglasitev pripravi državni oziroma pooblaščen muzej na lastno iniciativo oziroma na predlog pobudnika. Muzej mora o pripravi predloga za razglasitev seznaniti lastnika premične dediščine ter pridobiti soglasje za razglasitev. Premične dediščine brez soglasja lastnika ni mogoče razglasiti za spomenik, razen če lastnik dediščine ni znan. Predlog za razglasitev premične dediščine za spomenik lokalnega pomena lahko pripravi tudi izvajalec lokalne javne službe varstva premične in žive dediščine.

Lastnik mora s spomenikom ravnati kot dober gospodar, tako da se dosledno upoštevajo in ohranjajo njegove kulturne vrednote in družbeni pomen. Sorazmerno z možnostmi lastnika oziroma posestnika morajo biti spomeniki dostopni javnosti.

Za knjižnice je pomembno tudi, da se zbirka lahko razglasi za spomeniško zbirko le, če so vsi njeni deli vpisani v inventarno knjigo po predpisanih merilih.

Spomenik državnega pomena s posebnim aktom razglasi vlade, spomenik lokalnega pomena pa predstavniški organ pokrajine ali občine z odlokom. Isti predmet je lahko razglašen tako za spomenik državnega kot tudi lokalnega pomena. Akt o razglasitvi vsebuje podatke o identifikaciji spomenika, vrednote, ki utemeljujejo razglasitev za spomenik, in določa varstveni režim spomenika. Z izrazom »varstveni režim« zakonodaja označuje skupek pravil, ki ob upoštevanju družbenega pomena spomenika in na podlagi njegovega vrednotenja konkretizirajo omejitve lastninske pravice ter drugih upravičenj in določajo ukrepe za izvedbo varstva.

Spomenik v lasti države, pokrajine ali občine se sme le izjemoma odtujiti. Odločitev o tem sprejmejo isti organ, ki so sprejeli odločitev o razglasitvi spomenika. Pri prodaji spomenika državnega pomena ima država predkupno pravico, pri spomenikih lokalnega pomena pa pokrajina oziroma občina.

Sredstva, dosežena s prodajo dediščine ali spomenika v lasti države, pokrajine ali občine, se lahko namenijo le za ohranitev, vzdrževanje, oživljanje ali nakup dediščine ali spomenika.

Status spomenika lahko tudi preneha. O tem odloča organ, ki je pristojen za njegovo razglasitev. Status spomenika, ki je v upravljanju državnega ali pooblaščenega muzeja preneha z izbrisom iz inventarne knjige. Ta se načeloma izvede na podlagi sklepa strokovnega sveta muzeja.

Pri ugotavljanju kulturnih spomenikov pisne kulturne dediščine se moramo soočiti z vrsto problemov, ki so tako formalne kot vsebinske narave, saj imamo opraviti z neskladjem med zakonodajo s področja varstva in knjižnično zakonodajo. 5. člen Zakona o knjižničarstvu namreč določa, da je " vse knjižnično gradivo, ki ima lastnosti kulturnega spomenika iz zakona o varstvu kulturne dediščine, kulturni spomenik brez posebnega postopka razglasitve".

Ker se zakon nanaša na izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe, so torej kot kulturni spomeniki razglašeni le tisti primerki, ki se nahajajo v knjižnicah, ki opravljajo knjižnično dejavnost kot javno službo, ne pa primerki dragocenih del, ki so v zasebni lasti. Te bi bilo treba za kulturne spomenike razglasiti posamično.

KNJIŽNIČNO GRADIVO KOT KULTURNI SPOMENIK

Na področju aktualne zakonodaje, ki določa delovanje javnih knjižnic, ni predpisov, ki bi navajali attribute knjižničnega gradiva kot kulturne dediščine. Bolj jasni so predpisi, ki se nanašajo na kulturne spomenike. V veljavi je več aktov s katerimi so bile določene knjižnice oziroma knjižne zbirke razglašene za kulturne spomenike državnega pomena ter Zakon o knjižničarstvu, ki določa kot kulturne spomenike posamične enote knjižničnega gradiva, ki se nahajajo v fondih knjižnic, ki opravljajo knjižnično dejavnost kot javno službo.

KNJIŽNICE OZIROMA ZBIRKE, RAZGLAŠENE ZA KULTURNI SPOMENIK

Že leta 1951 je bilo z Odločbo o zavarovanju kulturnozgodovinsko pomembnih knjižnic za kulturne spomenike razglašanih 12 knjižnic:

- Frančiškanska knjižnica v Ljubljani,
- Frančiškanska knjižnica v Kamniku,
- Frančiškanska knjižnica v Novem mestu,
- Kapucinska knjižnica v Krškem,
- Kapucinska knjižnica v Škofji Loki,
- Kartuzijanska knjižnica v Pleterjah,
- Semeniška knjižnica v Ljubljani,
- Škofijska knjižnica v Ljubljani,
- Minoritska knjižnica na Ptuj,
- Knjižnica Petra Pavla Glavarja v Komendi,
- Knjižnica pok. Ljubljanskega župana in politika Ivana Hribarja v Ljubljani,
- Knjižnica pokojnega dr. Ivana Vidica v Kamniku.

Zaščitene knjižnice so še vedno v lasti prvotnih lastnikov, razen Hribarjeve knjižnice, ki jo je v preteklem desetletju prevzela Narodna in univerzitetna knjižnica (knjižne omare je prevzel Narodni muzej) ter knjižnice Ivana Vidica iz Kamnika o usodi katere ne vemo ničesar.

Istega leta je bila s posebno odločbo zaščitena tudi Župančičeva knjižnica (Odločba o zavarovanju Župančičeve rojstne hiše na Vinici, spomenika pri hiši ter delovne sobe in knjižnice v Ljubljani. Ur.l. LRS, št. 36/1951), ki se danes nahaja v NUK in v Mestni knjižnici Ljubljana.

Leta 2002 je bila kot del Farmaceutsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavičke za kulturni spomenik razglašena tudi njegova knjižnica, ki je v lasti farmacevtskega podjetja Lek.

Odlok iz leta 2008 je kot spomenik državnega pomena razglasil posestvo gradu Brdo pri Kranju. Med lastnostmi, ki utemeljujejo razglasitev za spomenik državnega pomena je tudi »bogata knjižnica z izvirnikom Dalmatinove biblije«.

Podatke o knjižnicah oziroma o knjižničnem gradivu, ki je bilo razglašeno za kulturni spomenik lokalnega pomena, bi bilo potrebno še zbrati.

Večina od omenjenih knjižnic, razglašeni za kulturni spomenik, je v zasebni lasti.

KNJIŽNIČNO GRADIVO, KI JE Z ZAKONOM RAZGLAŠENO ZA KULTURNI SPOMENIK

Zakon o knjižničarstvu (5.člen) za kulturni spomenik (brez posebnega postopka razglasitve) določa gradivo, ki se nahaja v javnih knjižnicah. Gradivo naj ima lastnosti kulturnega spomenika v skladu z zakonom, ki ureja varstvo kulturne dediščine, torej gre za knjižnično gradivo, ki

- "predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti, dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti in je pomemben del življenja na območju Republike Slovenije ali njenih regij oziroma predstavlja pomemben vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo«.

Ne glede na to pa so kulturni spomeniki po zakonu o knjižničarstvu tudi:

- »kodeksi, listine in drugo rokopisno gradivo ter knjižno, kartografsko, notno ipd. gradivo, nastalo pred 1800,
- arhivski izvodi vseh publikacij, ki imajo značaj slovenike iz prve alineje 33. člena ZKnj-1 (temeljna nacionalna zbirka vsega knjižničnega gradiva v slovenskem jeziku, o Sloveniji in Slovencih, slovenskih avtorjev, slovenskih založb, pripadnikov italijanske in madžarske narodne skupnosti, romske skupnosti in drugih manjšinskih skupnosti v Sloveniji) ali pa so kot taki določeni s predpisi o obveznem izvodu.«

NUK je dolžan izdelati strokovna navodila po katerih bodo druge knjižnice prepoznavale kulturne spomenike v svojem fondu (13. člen). Vendar zakon knjižnic ne obvezuje, da morajo sprožiti postopek za razglasitev gradiva za kulturni spomenik, niti na področju knjižnic ne določi subjektov in postopkov v tem procesu. Pač pa mora knjižnica, ki hrani kulturne spomenike, voditi seznam enot takega gradiva. Seznam naj bi bil po Zakonu o knjižničarstvu del registra dediščine iz zakona, ki ureja varstvo kulturne dediščine.

Minister, ki je pristojen za kulturo, lahko izjemoma dovoli izvoz ali izmenjavo knjižničnega gradiva, ki je kulturni spomenik. Pred tem mora pridobiti mnenje nacionalne knjižnice.

Zakon o knjižničarstvu eksplicitno ne opredeli za katero vrsto kulturnih spomenikov pri knjižničnem gradivu z omenjenimi atributi sploh gre - domnevamo lahko, da je knjižnično gradivo z omenjenimi atributi spomenik državnega pomena. Prav tako ne določa katera vrsta knjižnic oziroma knjižnica je posebej odgovorna za njihovo varstvo, saj je varovanje knjižničnega gradiva, ki je kulturni spomenik naloga vseh knjižnic, ki opravljajo javno službo. Bolj ekspliciten je Pravilnik o osrednjih območnih knjižnicah, ki v 18. členu določa, da je območna knjižnica »dolžna hraniti gradivo, ki ima status kulturnega spomenika regionalnega (sic!) pomena«, pa tudi spomenike lokalnega pomena »če jo za to pooblasti lokalna skupnost, ki hranjenja takega gradiva ne more zagotoviti v svoji splošni knjižnici«. Pravilnik o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe predpisuje tudi, da nacionalna in osrednje območne knjižnice tega gradiva **praviloma** nebi smele izločati ali odpisovati.

Načeloma lahko torej knjižnice gradivo, ki je kulturni spomenik, tudi izločijo iz fonda. Navodila za izločanje in odpis knjižničnega gradiva, ki jih je leta 2001 izdala NUK, določajo le, da je potrebno takšno gradivo na seznamu odpisanega gradiva posebej označiti.

Kljub navidezni konciznosti so vsa določila Zakona o knjižničarstvu, ki se nanašajo na identifikacijo in evidenco kulturnih spomenikov problematična:

Prvi stavek 5. člena, določa, da je, »Knjižnično gradivo, ki ima lastnosti kulturnega spomenika v skladu z zakonom, ki ureja varstvo kulturne dediščine, (je) kulturni spomenik po zakonu brez posebnega postopka razglasitve.«

V praksi takšen postopek verjetno ni niti mogoč niti smiseln. Lastnosti kulturnega spomenika so v zakonu o varstvu kulturne dediščine določene zelo na splošno in vsaj enega od atributov bi verjetno lahko pripisali večini slovenskih publikacij, ki se hranijo v javnih knjižnicah. Poleg tega v zakonu manjka določilo, koliko izvodov posamezne publikacije pridobi tak status (v javnih knjižnicah je lahko istočasno več sto izvodov določenega dela) oziroma za katere izvode konkretno gre (oziroma katera knjižnica jih hrani). Prav tako ni jasno ali gre za spomenike nacionalnega ali lokalnega pomena, kar ni brez pomena, saj ima organ, ki razglasi spomenik, tudi obveznosti, povezane z njegovim varstvom.

V tem smislu je problematičen tudi drugi odstavek 5. člena, ki razglša kot kulturne spomenike kodekse, listine in drugo rokopisno gradivo ter knjižno, kartografsko notno in podobno gradivo, nastalo pred letom 1800, ter arhivske izvode vseh publikacij, ki imajo značaj slovenike iz prve alineje 33. člena tega zakona ali pa so kot taki določeni s predpisi o obveznem izvodu.

Število kulturnih spomenikov razglašanih po tem zakonu je izredno veliko, prav tako tudi število knjižnic, v katerih se ti spomeniki hranijo. Ko smo v začetku leta 2006 poskušali narediti oceno, je bilo samo v lokalni bazi Narodne in univerzitetne knjižnice (v nadaljevanju NUK) 12.000 bibliografskih opisov del, ki so bila natisnjena do leta 1800. Ta številka ne vključuje števila izvodov posameznih del, prav tako pa v oceno ni vključeno rokopisno gradivo ter večina kartografskega, slikovnega in notnega gradiva. V vzajemnem katalogu (ki vključuje tudi dela, ki jih hrani NUK) je bilo v začetku leta 2006 popisanih več kot 19.000 bibliografskih enot gradiva nastalega do vključno leta 1800. Vendar ta številka poleg že omenjenih anomalij, ne vključuje večine od zasebnih, predvsem samostanskih knjižnic. Mag. Stanislav Bahor, specialist za to področje, ocenjuje, da je v teh knjižnicah cca 130.000 enot gradiva, ki izpolnjuje pogoje za kulturni spomenik.

Tudi fonde rokopisnega gradiva v knjižničnih zbirkah lahko ocenimo le približno: Rokopisna zbirka NUK je ob koncu leta 2003 obsegal 3550 rokopisnih enot (signatur) gradiva. Poleg nacionalne knjižnice hranijo obsežne rokopisne zbirke gradiva tudi druge javne knjižnice:

rokopisna zbirka v okviru domoznanskega oddelka pri UKM (850 rokopisnih enot), rokopisna zbirka v Osrednji knjižnici Celje (cca 300 rokopisnih enot), knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani ter osrednje območne knjižnice v Novem mestu, Novi gorici in Ravnah na Koroškem.

Problematično in skoraj nerazumljivo je tudi določilo, ki se nanaša na arhivske izvode slovenike in obveznega izvoda tiskov oziroma publikacij. Verjetno ni potrebno posebej poudarjati, da zbirka Slovenike in obveznih izvodov publikacij nista identični.

Obvezni izvod tiska je pravni mehanizem, ki je bil na Slovenskem prvič uveljavljen leta 1807 in v obliki različnih predpisov nepretrgoma obstaja vse do danes. Glede na različne državne tvorbe (in njihovo notranjo geografsko-administrativno delitev), v katerih smo od tega leta živeli Slovenci, se je spreminjalo tudi geografsko območje iz katerega se je obvezni izvod stekal v posamezne vrste knjižnic. Administrativna območja, na katere se je vezal obvezni izvod, nikoli v zgodovini niso pokrivala celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Formalno je največji del tega področja pokrivala zakonodaja iz obdobja 1808-1918, ki je predhodnici današnje Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), dajala privilegij obveznega izvoda iz vseh dežel v katerih so živeli Slovenci. Od študijskih knjižnic, ki so delovale na slovenskem ozemlju, (Ljubljana, Celovec, Gradec, Gorica in Trst) in ki so prejemale obvezne izvode iz svojih pokrajin je Slovincem po letu 1918 ostala le zbirka obveznega izvoda iz dežele Kranjske v Študijski knjižnici v Ljubljani, medtem ko so obvezni izvodi slovenskih publikacij izdanih na Koroškem, Štajerskem, Goriškem, na Primorskem in v Istri ostali knjižnicam v glavnih mestih teh pokrajin. Domnevamo lahko, da najbolj kompletno zbirk obveznega izvoda iz dežel, v katerih so živeli Slovenci, za to obdobje hrani ÖNB. S tem v zvezi so se po letu 1918 porodile ideje, naj bi knjižnica »vrnila« Ljubljani obvezni izvod, ki ga je prejela iz Kranjske. Ljubljanska Študijska knjižnica je po letu 1921 pridobila privilegij obveznega izvoda tiska s področja cele Jugoslavije, ki ga je obdržala vse do njenega razpada, oziroma do srede devetdesetih let, ko je izmenjava obveznega izvoda med nacionalnimi knjižnicami bivših jugoslovanskih republik presahnila.

Pojasnilo si zasluži tudi termin »arhivski izvod«. Gre za terminus technicus, ki označuje enega od dveh ali več izvodov dela, ki ga knjižnica ne daje v uporabo in ga trajno hrani. Sam izraz ni vezan na način pridobitve gradiva. Zakon o knjižničarstvu termina arhivski izvod posebej ne definira, pač pa najdemo njegovo definicijo v leta 2006 sprejetem Zakonu o obveznem izvodu publikacij. »Arhivski izvod« je opredeljen kot tisti izvod publikacije v okviru obveznega izvoda, ki ga deponitarna organizacija po določbah zakona trajno hrani.

Arhivski izvod, kot del obveznega izvoda je bil prvič formalno predpisan leta 1945 z Uredbo Narodne vlade Slovenije o obveznem pošiljanju tiskanih stvari, s katero je NUK dobila pravico do dveh izvodov vseh publikacij, natisnjenih v Sloveniji. Leta 1971 sta bila predpisana tudi dva obvezna izvoda za visokošolsko in študijsko knjižnico v Mariboru, od katerih se eden »hrani kot arhivski primerek«.

Tako stanje je uzakonil tudi Zakon o obveznem izvodu tiskov iz leta 1972, ki je ostal v veljavi vse do sprejema aktualnega zakona leta 2006. Razlog za uvedbo obveznega izvoda je na prvem mestu »ohranitev vseh tiskov kot narodnih kulturnih vrednot«. Še posebej pa je temu namenjen arhivski primerek, ali kot eksplicitno določa prvi odstavek 10. člena: »Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani in Visokošolska in študijska knjižnica v Mariboru sta dolžni po 1 obvezni izvod hraniti kot arhivski primerek, da je zagotovljena ohranitev vseh tiskov kot narodnih kulturnih vrednot«.

Veljavni Zakon o obveznem izvodu publikacij predpisuje (18. člen), da NUK in Univerzitetna knjižnica Maribor (UKM) obvezne izvode trajno hranita v svojih zbirkah, pri čemer mora biti en primerek obveznega izvoda (t.i. postavitveni izvod) dostopen javnosti vsaj za raziskovalne

namene. V Sloveniji naj bi torej po že obstoječi zakonodaji hranili dva izvoda vsakega v državi založenega dela (razen v primerih, ko zakon predvideva znižano število obveznih izvodov, ki jih prejme le NUK – glej 6. člen).

Obe deponitarni organizaciji morata poskrbeti za dolgotrajno hranjenje arhivskih izvodov, njihova uporaba je mogoča le, če v javni knjižnični mreži ni dostopen noben drug izvod iste publikacije. Arhivski izvod se lahko kot kulturni spomenik uporablja v predstavitvene namene ter za potrebe reproduciranja, če ni za potrebe splošne dostopnosti zagotovljenega drugega izvoda.

V primeru, da knjižnica prejme le en izvod namesto predpisanih dveh, tako NUK kot UKM edini izvod postavitva kot »postavitveni izvod«, torej izvod, ki je na voljo uporabnikom. Zbirka arhivskih izvodov torej ne vsebuje vseh publikacij, ki so bile kot obvezni izvod dostavljene knjižnicam in je manj popolna kot zbirka postavitvenih izvodov.

Arhivski izvod je bil od leta 1945 do leta 1991 vezan le na publikacije, natisnjene v Sloveniji. Gradivo, ki ga je kot obvezni izvod prejemale NUK iz drugih republik Jugoslavije je bilo vedno le v enem izvodu.

Z izrazom slovenika označujemo na področju knjižničarstva gradivo, ki je nastalo na ozemlju Slovenije, ki so ga ustvarili slovenski avtorji, ki je napisano v slovenskem jeziku ali se po svoji vsebini nanaša na Slovenijo in Slovence. V skladu z veljavnim Zakonom o knjižničarstvu je zbirka slovenike sicer temeljni del zbirke nacionalne knjižnice, vendar ni razloga, da istovrstnega gradiva ne bi zbirale tudi druge javne knjižnice. Zbirka obveznega izvoda je v primerjavi z zbirko slovenike prikrajšana za publikacije, ki so izšle zunaj administrativnega območja uveljavljanja zakona o obveznem izvodu ter preobsežna v primeru, ko je knjižnica kot obvezni izvod prevzemala publikacije nastale zunaj slovenskega etničnega ozemlja (obvezni izvod iz nekdanjih jugoslovanskih republik), seveda z izjemo prevodov slovenskih avtorje in tistih, ki so obravnavale Slovenijo in Slovence.

Zbirka slovenike je začela nastajati v nacionalni knjižnici v prvi polovici devetnajstega stoletja. Največji del te zbirke je knjižnica pridobila na osnovi predpisov o obveznem izvodu publikacij. Gradivo, ki je nastalo zunaj dežele oziroma države, je morala knjižnica pridobiti na druge načine: po zameni, z nakupom ali kot dar. Vse do leta 1945 je praviloma pridobivala gradivo le v enem izvodu, vključno z obveznim izvodom. Zbiranje slovenike v dveh izvodih je postalo pravilo šele po 2. svetovni vojni. To nam dokazujejo vpisi v signaturni knjigi iz obdobja med obema vojnama in po njej ter vpisi v inventarne knjige po letu 1945. Knjižnica si je po vojni prizadevala nadomestiti v požaru leta 1944 izgubljeno gradivo, saj je v veliki čitalnici pogorel prav obvezni izvod publikacij, ki so izšle v obdobju med obema vojnama, ter dopolniti zbirko slovenike z arhivskim izvodom. Kot lahko sklepamo po kartoteki arhivov, ji je to v veliki meri uspelo. Vendar je politika NUK pri kompletiranju zbirke slovenike enaka načinu postavitve obveznega izvoda: edini izvod dela je vedno postavitveni izvod, šele drugi izvod je postavljen kot arhivski izvod.

ŠTEVILO IZVODOV DEL, RAZGLAŠENIH ZA KULTURNI SPOMENIK

Če je na eni strani problematično evidentiranje knjižničnih zbirk, ki imajo kulturno vrednost, je po drugi strani potrebno določiti tudi pravila, po katerih lahko razglasimo posamezno delo kot kulturni spomenik. Ker naj bi za spomenik razglasili konkretno knjižnično gradivo, torej konkreten izvod dela, moramo določiti število izvodov, ki naj dobijo tak status, saj verjetno ni smiselno ščititi več deset identičnih izvodov istega dela.

Zaradi relativno visokih naklad je lahko ohranjenih veliko izvodov del, ki so razglašena, oziroma izpolnjujejo kriterije za kulturni spomenik. Zaradi že opisanih problemov z evidentiranjem kulturnih spomenikov, nimamo podatkov o tem, kolikovo izvodov posameznih del, ki so po Zakonu o knjižničarstvu razglašena za kulturni spomenik, hranijo naše knjižnice, niti koliko jih je ohranjenih v svetu. Izjema so inkunabule in gradivo, ki je zaradi posebnega nacionalnega interesa za obdobje ali dogajanja o katerih gradivo priča, posebej raziskano: na primer slovenska protestantika. Naklade so namreč od konca 15. stoletja skokovito rasle: tako naj bi bila dela v 16. stoletju povprečno natisnjena v 1000 izvodih, v naslednjih stoletjih, v času do uvedbe strojnega tiska sredi 18. stoletja, pa v 2-3000 izvodih. Zato je sprejemljiva hipoteza, da imamo v Sloveniji ohranjenih na primer tudi več kot 10 primerkov dela, ki je razglašeno za spomenik. Toliko izvodov gradiva pa, razen v primeru, ko gre za izjemne dragocenosti ali edine izvode v svetovnem merilu, verjetno ni smiselno zaščititi. Zato moramo določiti število identičnih izvodov posameznega dela. Z izrazom "identični izvod" označujemo izvode iste naklade ali natisa, pri katerih se vsebina in sestava knjižnega bloka med seboj v ničemer ne razlikujeta, prav tako pa ne vsebujejo oziroma ne izkazujejo nobenih dodatnih elementov in informacij, ki bi jih lahko obravnavali kot posebnosti izvoda oziroma primerka (vključno s knjižnimi vezavami).

Dela, ki izpolnjujejo kriterije za razglasitev za kulturni spomenik, je zato smiselno razdeliti v dve kategoriji in sicer na:

1. dela, pri katerih so zaradi njihove redkosti, dragocenosti oziroma pomena, ki ga imajo za Slovence, za kulturni spomenik razglasimo vse ohranjene izvode...
2. ter dela, od katerih bomo zaščitili le 4 identične izvode in sicer (najprej) tiste, ki se nahajajo v javnih knjižnicah.

NACIONALNO BOGASTVO

NACIONALNO BOGASTVO: KRITERIJI

Nacionalno bogastvo je kategorija, ki je na področju knjižničarstva ne poznamo in je do zdaj niti nismo poskušali določiti. V Zakonu o varstvu kulturne dediščine (10. člen) je opredeljena kot premičnina, (ki sodi v eno izmed zvrsti kulturne dediščine, ki je navedena v Prilogi Uredbe 3911/92/EGS), katere iznos ali izvoz iz Republike Slovenije je omejen zaradi njene posebne vrednosti. V zvezi s tem so določeni tudi ukrepi povezani s trgovanjem in hranjenjem.

Izpolnjevati mora enega izmed naslednjih pogojev:

- ima status spomenika;
- je inventarizirana kot del zbirke muzeja, vpisanega v razvid iz 87. člena Zakona o varstvu kulturne dediščine, kot del zbirke javnega arhiva ali javne knjižnice ali kot pritiklina ali del zbirke cerkve ali druge verske skupnosti ali
- ima za Republiko Slovenijo kulturno vrednost zaradi svojega pomena.

O tem ali ima premičnina kulturno vrednost za Republiko Slovenijo in je zato nacionalno bogastvo, odloča pristojni minister na podlagi naslednjih meril:

- je delo umetnice ali umetnika, oblikovalke ali oblikovalca, ustvarjalke ali ustvarjalca, pomembnega za določeno področje kulture v Sloveniji;
- je izdelek domače ustvarjalnosti oziroma znanja;
- je značilna s stališča dediščine republike Slovenije in njenih regij;
- je povezana z osebnostjo, pojavom ali dogajanjem, pomembnim za slovensko zgodovino oziroma za zgodovino v Republiki Sloveniji;
- je povezana s spomenikom ali drugim pomembnim kulturnim okoljem;
- je v Republiki Sloveniji redka, ogrožena ali bo postala redka.

KNJIŽNIČNO GRADIVO KOT NACIONALNO BOGASTVO

Z apliciranjem teh kriterijev na knjižnično gradivo, lahko poskusimo izdelati jasnejšo sliko nacionalnega bogastva, ki ga hranijo knjižnice.

Knjižnično gradivo kot nacionalno bogastvo so lahko v skladu z Prilogo Uredbe 3911/92/EGS) predvsem:

- originalna grafična dela, odtisi, sitotiski in litografije z originalnimi ploščami in plakati;
- fotografije, filmi in njihovi negativni;
- inkunabule in rokopisi, vključno z zemljevidi in partiturami, posamezno ali v zbirkah;
- knjige, starejše od 100 let, posamično ali v zbirkah;
- tiskani zemljevidi, starejši od 200 let in
- zbirke le-teh,

ki so za Slovenijo nenadomestljivi (v Sloveniji gre za edini primerek oziroma ni podobnih predmetov) in nepogrešljivi, ker so bodisi kulturni spomenik nacionalnega ali lokalnega pomena, ker so vpisane v inventarno knjigo javne knjižnice oziroma so posebnega pomena za Slovenijo (glede na merila, ki so določena v zakonu).

Posebna pojasnila so potrebna tudi za druge kriterije:

1. Knjižnice in knjižnično gradivo kot kulturni spomenik ter problemi, povezani z zakonsko ureditvijo tega področja oziroma formalnimi atributi, so bili obdelani v prejšnjem poglavju.
2. Knjižnično gradivo, ki je inventarizirano kot del zbirke javne knjižnice

Direktiva EGS opredeljuje »javne zbirke« kot zbirke, ki so last države, lokalnih ali regionalnih organov oblasti ali institucije, ki je po zakonodaji opredeljena kot javna institucija in je last države, lokalnih ali regionalnih organov oblasti, ali pa jo te v večji meri financirajo. Iz te določbe torej izhaja, da so nacionalno bogastvo vse knjige (starejše od 100 let), ki so vpisane v inventarne knjige javnih knjižnic, kar iz razlogov, ki bodo pojasnjeni v nadaljevanju ni sprejemljivo.

3. Knjižnično gradivo, ki je posebnega pomena za Slovenijo

Tako gradivo je

- izjemno zaradi svoje simbolne vrednosti (to je povezave z osebo ali dogodkom, pomembnim za slovensko zgodovino; ker priča o razvoju slovenske družbe, njenem kulturnem, znanstvenem, gospodarskem, političnem, socialnem življenju ter državni in regionalni ureditvi oziroma predstavlja mejnik v njihovem razvoju) oziroma ker je
- v skladu z merili, ki jih za kulturni spomenik predpisuje Zakon o varstvu kulturne dediščine (rokopis, dokument ali publikacija oziroma zbirka rokopisov, dokumentov in publikacij) za Slovenijo oziroma njene regije nenadomestljiv in nepogrešljiv.

Iz teh izhodišč lahko izpeljemo konkretne vsebinske in formalne značilnosti knjižničnega gradiva, ki je nacionalno bogastvo. Ti kriteriji nam lahko služijo tudi za identifikacijo gradiva, ki ga moramo zaščititi kot kulturni spomenik. Zato so vrste gradiva, navedene v nadaljevanju, opremljene s priporočilom o številu izvodov, ki naj se zaščitijo kot kulturni spomenik.

KNJIŽNIČNO GRADIVO, KI JE POMEMBNO ZA SLOVENIJO

V nadaljevanju so navedene vrste knjižničnega gradiva oziroma njegove posebne lastnosti, zaradi katerih jim priznavamo poseben pomen. V prvem delu so naštetih splošni atributi v drugem pa tisti, ki izhajajo iz nacionalne specifikacije. Knjižnično gradivo, ki je pomembno za Slovenijo, sestavljajo:

Nacionalna zbirka knjižničnega gradiva:

- najstarejši pisni spomeniki (listine, kodeksi in podobno), ki so nastali do leta 1600, ne glede na svojo vsebino in izvor (vsi izvodi);
- inkunabule (vsi izvodi); med njimi so še posebej dragocene tiste, ki niso natisnjene v latinščini in tiste z nereligiozno vsebino;
- dokumenti in publikacije, ne glede na avtorja, izvor ali leto nastanka, ki predstavljajo svetovno redkost in s tem svetovno kulturno dediščino (vsi izvodi);
- dela, ki so prva na svojem področju, tako v materialnem, tipološkem kot v vsebinskem pogledu: prve vinilske plošče, prva periodika, prve slikanice, prve sociološke študije... (4 izvodi);
- dela, ki so izjemna zaradi letnice nastanka, pri čemer je starost razumljena v relativnem pomenu glede na pomen konkretnega dela za okolje ali stroko (4 izvodi);
- redka dela:
 - o publikacije, ki so ohranjene v majhnem številu izvodov, med njimi na prvem mestu prepovedana, preganjana oziroma cenzurirana dela, dela, ki so izšla v nizkih nakladah ipd... (vsi izvodi);
 - o publikacije, ki izstopajo zaradi svoje provenience, to je publikacije, ki jih je imela v lasti znamenita osebnost (med njimi v prvi vrsti dela z avtografi), ki so pripadale pomembni ustanovi ali so v njih nastale (vsi izvodi);

- publikacije, ki so izjemne zaradi svoje tipografije, na primer dela, ki so natisnjena v grški in hebrejski pisavi, v glagolici oziroma drugih pri nas redkih pisavah (4 izvodi);
- publikacije, ki se odlikujejo zaradi svojih oblikovnih značilnosti: formata, redkih ali dragocenih nosilcev zapisa, vezav, ilustracij ipd... (4 izvodi);
- publikacije, ki s specifičnimi atributi kažejo kraj, način in avtorje svojega nastanka, na primer vodni žig na ročnem izdelanem papirju in založniški signet (4 izvodi);

Slovenika:

- novoveški in sodobni rokopisi pomembnih Slovencev in osebnosti, pomembnih za Slovenijo;
- slovenski tiski do leta 1600 (vsi izvodi);
- slovenika do leta 1918, to so vse publikacije v slovenskem jeziku, s tematiko o Sloveniji, slovenskih avtorjev ter avtorjev, ki izhajajo iz slovenskega ozemlja (4 izvodi);
- prve izdaje publikacij, ki dokumentirajo razvoj slovenskega jezika in pisave (slovarji, slovnice, čitanke) (4 izvodi);
- publikacije, natisnjene v nekdanjih in poskusnih črkopisnih rešitvah, na primer v bohoričici, metelčici in danjčici (4 izvodi);
- publikacije napisane v slovenskih pokrajinskih knjižnih jezikih kot na primer prekmurščina, nadiška govorica, rezijanščina, gornjeradgonskem ipd... oziroma v slovenskih dialektih (4 izvodi);
- dokumenti in publikacije, ki pričajo o specifičnih procesih na področju kulturnega, znanstvenega in gospodarskega življenja, ki so se odvijali na Slovenskem (4 izvodi);
- dokumenti in publikacije, ki pričajo o prelomnih obdobjih v slovenski zgodovini oziroma ki so nastali v specifičnih razmerah od leta 1900 do danes (4 izvodi):
 - od (začetka 1. svetovne vojne) leta 1914 do (podpisa Rapalske pogodbe) leta 1920;
 - publikacije primorskih Slovencev od (konca 1. svetovne vojne) leta 1918 do (ukinitve Svobodnega tržaškega ozemlja) leta 1954;
 - publikacije, izdane med 2. svetovno vojno (legalna produkcija in ilegalni tiski);
 - publikacije slovenskih (ekonomskih in političnih) izseljencev,
 - publikacije Slovencev, ki živijo na slovenskem etničnem ozemlju, vendar zunaj deželnih meja matične pokrajine oziroma zunaj državnih meja Slovenije;
 - publikacije, ki dokumentirajo Slovensko osamosvojitvev in državnost od (smrti Josipa Broza Tita) leta 1980 do (vključitve Slovenije v EU) leta 2004;

- prve izdaje slovenskih avtorjev (4 izvodi);
- publikacije, ki dokumentirajo obstoj in kulturne dosežke drugih narodov, ki bivajo oziroma so bivali na Slovenskem (4 izvodi);
- publikacije, ki dokumentirajo dogodke, procese, institucije, osebnosti, pomembne za lokalno okolje (4 izvodi);

Zbirke rokopisov, dokumentov, publikacij ter knjižnične evidence:

- zbirka nacionalne knjižnice Slovenije;
- zbirka publikacij, ki jih je na osnovi predpisov o obveznem izvodu tiska oziroma publikacij pridobila nacionalna knjižnica Slovenije oziroma njene predhodnice od leta 1807 naprej;
- zbirke publikacij, ki jih na osnovi predpisov o obveznem izvodu tiska oziroma publikacij trajno hranijo depozitarne organizacije;
- specialne zbirke, zapuščine ali knjižnice izjemnih slovenskih osebnosti;
- knjižnice in zbirke, ki so nastale v okviru slovenskih institucij oziroma institucij pomembnih za Slovence;
- zbirke domoznanskega gradiva;

ter

- katalogi, inventarne knjige ter druge evidence zbirk in knjižnic, ki imajo kulturnozgodovinsko vrednost.¹

¹ Pri oblikovanju seznama so mi pomagali Mihaela Kocjančič, Borut Abram in Marijan Rupert in se jim na tem mestu za pomoč zahvaljujem.

EVIDENTIRANJE KNJIŽNIČNEGA GRADIVA KOT KULTURNE DEDIŠČINE

SEZNAMI KNJIŽNIČNEGA GRADIVA, KI IMA LASTNOSTI KULTURNEGA SPOMENIKA

Zakon o knjižničarstvu (5.člen) določa, da mora knjižnica, ki hrani kulturne spomenike, voditi seznam enot tega gradiva. Ta seznam "je del registra dediščine iz zakona, ki ureja varstvo kulturne dediščine". Žal Zakon o varstvu kulturne dediščine, izrecno določa, da v ta register ni vključeno knjižnično gradivo, ki je kulturna dediščina².

Tudi na videz preprosta naloga evidentiranja gradiva, ki ima lastnosti kulturnega spomenika, je v praksi težko izvedljiva:

- Najprej se srečamo s problemom identificiranja kulturnih spomenikov v knjižnici. Ker ti v večini knjižnic niso bili določeni na osnovi posebnega postopka razglasitve temveč z Zakonom o knjižničarstvu (5. člen, 1. in 2. odstavek), bodo morale knjižnice lastnosti kulturnega spomenika pri konkretnem gradivu šele določiti. Vprašanje je tudi, ali sta prva odstavka 5. člena sploh veljavna, saj zakonodaja s področja varstva kulturne dediščine govori le o spomenikih, ki nastanejo po posebnem postopku razglasitve (oziroma so vpisani v inventarno knjigo pooblaščenega muzeja).
- Dodaten problem predstavlja dejstvo, da je gradivo, ki ga Zakon o knjižničarstvu v prvi alineji drugega odstavka 5. člena ("kodeksi, listine in drugo rokopisno gradivo ter knjižno, kartogarfsko, notno in podobno gradivo, nastalo pred letom 1800"), ki se hrani v knjižnicah z daljšo tradicijo lahko obdelano na različne načine:
 - o katalogizirano/evidentirano je po posebnih pravilih v katalogih/evidencah posebnih zbirk,
 - o del tega gradiva je že vključen v COBIB oziroma v lokalne baze knjižnic, medtem ko drugi del tega gradiva ni niti inventariziran (na primer rokopisne in druge zapuščine).
- Določiti je treba nabor elementov popisa. Če naj bi bil ta seznam del registra dediščine, potem je smiselno, da vsebuje enak nabor podatkov, kot register dediščine. Tu pa seveda nastopi problem, saj knjižnice za evidentiranje svojega gradiva uporabljajo bibliografske standarde, ki razen podatkov, ki zagotavljajo identifikacijo gradiva, ne vključujejo drugih, v pravilniku o vodenju registra predpisanih informacij.
- Odprto ostaja vprašanje vpisa zbirk oziroma knjižnic, ki bi bile eventualno oziroma so že razglašene za kulturni spomenik.

² Zakon o varstvu kulturne dediščine, 70. Člen: »Registriranje in dokumentiranje arhivskega in knjižničnega gradiva, ki po strokovnih merilih in mednarodnih priporočilih predstavlja arhivsko in knjižno dediščino, se izvaja v skladu s posebnim zakonom.

Izvajalci so dolžni voditi register in dokumentiranje dediščine, vključujoč knjižnično in arhivsko gradivo, v obliki in na način, ki omogoča enoten prikaz javnega digitalnega gradiva o dediščini.

REGISTER KULTURNE DEDIŠČINE

Pravilnik o registru kulturne dediščine (2009) izrecno predpisuje, da se registriranje knjižničnega gradiva izvaja "v skladu s posebnim zakonom in izvršilnimi predpisi, izdanimi na njegovi podlagi". Čeprav trenutno na področju knjižničarstva ni posebnih navodil glede seznama kulturnih spomenikov, lahko na osnovi Pravilnika o registru kulturne dediščine določimo enote in obseg podatkov, ki bi jih moral popis vključevati.

Premična kulturna dediščina se vpisuje v register kot posamezen predmet ali kot zbirka. Register o vsaki vpisani enoti vsebuje 3 skupine podatkov:

1. Osnovni podatki: identifikacija, opis, datacija, lokacija, avtor, karakteristična fotografija ali posnetek dediščine, varstvene usmeritve, povezava enote dediščine z drugimi enotami...;
2. Varstveni podatki (za spomenike): listine varstva, opis varstva, varstveni režim, podatki o lastniku spomenika...;
3. Predstavitveni podatki: dodatne informacije, ki dediščino ponazarjajo v besedilni, grafični in drugi medijski obliki. Predstavitveni podatki morajo biti v formatu, primernem za predstavitev na svetovnem spletu, vsebovati pa morajo opisne metapodatke v skladu s standardom Dublin Core.

Pravilnik predpisuje tudi "enoten prikaz javnega digitalnega gradiva o dediščini", ki naj bi vseboval predstavitvene podatke registra, knjižnično in arhivsko gradivo, avdiovizualno gradivo in podatke drugih kulturnih organizacij. Objavljen naj bi bil na portalu registra ter naj bi služil kot nacionalni agregator. Iz samega pravilnika ni razvidno, kaj točno si je zakonodajalec v tej zvezi zamišljal. Dejanski približek je verjetno nacionalni agregator, ki ga vzdržuje Narodna in univerzitetna knjižnica, in ki vključuje tako digitalizirano kulturno dediščino kot tudi digitalno kulturno dediščino.

V register kulturne dediščine torej poleg kulturnih spomenikov vpisujemo tudi predmete knjižnične kulturne dediščine in nacionalnega bogastva. Na področju knjižničnega gradiva bi bila taka odločitev nesmiselna, saj zaradi široko koncipiranega pojma knjižnične kulturne dediščine, vpis tega gradiva v register ne pride v poštev. Vsekakor pa bi vanj sodili spomeniki in gradivo, ki ga lahko opredelimo za nacionalno bogastvo.

Izdelava seznamov kulturnih spomenikov, ki jih hranijo knjižnice, bo zahtevala veliko dodatnega dela. Posamična dela so sicer popisana, seveda brez varstvenih podatkov, ki so potrebni za vpis v register. Problematično je rokopisno gradivo, prav tako nimamo evidenc zbirk, ki imajo kulturnozgodovinsko vrednost. Zato bi bilo smiselno dokončati projekt popisa zbirk Memoria scripta Sloveniae ter sprejeti odločitev o centralnem katalogu rokopisov, bodisi na osnovi programske opreme LEAF ali pa izbrati ustrežnejšo rešitev.

INVENTARNA KNJIGA

Premičnina dobi status kulturnega spomenika tudi z vpisom v inventarno knjigo javnega muzeja. Izpis iz inventarne knjige je reguliran in možen le pod posebnimi pogoji.

Pravilnik o vodenju inventarne knjige premične kulturne dediščine predpisuje naslednje rubrike inventarne knjige:

1. Skupina podatkov o zavodu: naziv zavoda, sedež zavoda, kodna oznaka registracije,
2. Skupina podatki o identifikaciji predmeta: inventarna številka predmeta, tekoča številka predmeta, ime predmeta/avtorja ali izdelovalca predmeta, motiv in naslov dela, datacija in signacija, kratek opis predmeta (mere, material, tehnika),

Inventarna knjiga, kot jo poznajo knjižnice ima v osnovi enako funkcijo kot ta, ki jo vodijo v muzejih, vendar je enote knjižničnega gradiva, ki so vpisane v inventarno knjigo, v skladu s poslanstvom večine knjižnic, mogoče izločati. Celo več, večina knjižnic gradivo redno odpisuje iz fonda in to dejstvo evidentira v inventarni knjigi.

Odpis knjižničnega gradiva, ki predstavlja kulturno dediščino, v okviru knjižničarske zakonodaje ni celostno urejen. Omejitve so pri odpisu obveznega izvoda, že citirani 5. člen Pravilnika o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe pa predpisuje, da osrednje območne knjižnice in nacionalna knjižnica praviloma nebi smele izločati oziroma odpisovati gradiva, ki je kulturna dediščina, kulturni spomenik oziroma ima "status arhivskega knjižničnega gradiva".

Postopek odpisa mora knjižnica izvesti v skladu z navodili Narodne in univerzitetne knjižnice. Ta sicer predpisujejo, da mora za odpis gradiva poskrbeti komisija, sestavljena iz strokovnih delavcev, kar pa je tudi edini varovalni mehanizem, ki lahko prepreči odpis gradiva, ki je kulturna dediščina.

Inventarna knjiga knjižnice tudi ni javna evidence in ne vsebuje varstvenih podatkov.

Vpis v inventarno knjigo knjižnice bi bilo mogoče uporabiti kot pogoj za pridobitev statusa kulturnega spomenika knjižničnega gradiva le v primeru, če bi knjižnici podelili poseben status, uvedli posebno inventarno knjigo za kulturno dediščino, dopolnili nabor podatkov ter jo razglasili za javno evidenco:

- Poseben status knjižnice

Knjižnico/e muzijskega tipa, kot je nacionalna knjižnica, bi bilo potrebno obravnavati kot muzej/e. Ker so dolžne trajno hraniti knjižnično gradivo, je teža vpisa gradiva v inventarno knjigo enaka vpisu v inventarno knjigo muzeja. Knjižnično gradivo bi bilo iz knjižnice moč izločati le pod pogoji in na način, ki je predpisan za kulturno dediščino.

- Posebna inventarno knjiga za gradivo, ki je kulturni spomenik oziroma nacionalno bogastvo

Pri knjižnicah, ki podpirajo šolanje, študij, izobraževanje ter razvedrilo in gradivo izločajo, bi bilo potrebno gradivo, ki je kulturni spomenik oziroma nacionalno bogastvo označiti in ga voditi v posebni inventarni knjigi. Možnosti za takšen način evidentiranja v COBIBu bi bilo treba še preučiti.

POPIS ZBIRK

Evidentiranje zbirk/knjižnic knjižničnega gradiva, ki imajo lastnosti kulturne dediščine, predstavlja poseben problem. Zbirke knjižničnega gradiva so izpostavljene kot posebne entitete tako v evropskih deklaracijah o izvozu in vračanju predmetov kulturne dediščine, kot pri varstvu gradiva v slovenski zakonodaji.

Kot že omenjeno, koncept zbirke, njenega oblikovanja in evidentiranja, pri nas ni strokovno razdelan niti v teoriji niti v praksi. Zato se pri obdelavi knjižničnega gradiva, ki ga je zaradi tipoloških posebnosti (drobni tiski) ali provenience (rokopisne zapuščine) treba obravnavati kot korpus, zatekamo k partikularnim in improviziranim rešitvam. Teorija razvoja zbirk (definicije, obdelave) pa je šele v povojih. V okviru projekta, popisa knjižničnih zbirk, ki imajo kulturnozgodovinsko vrednost, so bila sicer izdelana temeljna izhodišča za definiranje zbirk, izdelan format popisa, ter modula za vnos podatkov in uporabniški modul. Vendar je projekt, ki je bil financiran iz sredstev norveških mehanizmov, zaradi pomanjkanja sredstev zastal.

V preteklem desetletju so bile zbirke v knjižnicah predmet poglobljenih teoretičnih obravnav predvsem na področju popisa zbirke. V okviru različnih projektov (predvsem UKOLN) so bile izoblikovane sheme za popis zbirk, ki temeljijo na paradigmi funkcionalnih zahtev za bibliografske zapise kot na primer *An analytical model of collections and their catalogues* Michaela Heaneyja in *Dublin Core Collection Application Profile*³. Tudi na Hrvaškem so že izdelali teoretičen model organizacije informacij za popis zbirk starih knjig⁴.

Treba bi bilo razviti in v praksi uveljaviti postopke popisa zbirk, saj brez teoretičnih rešitev ne bo mogoče ustrezno evidentirati tistih zbirk, ki se že (in ki še bodo razglašene) za kulturni spomenik.

³ Več o tem glej Katić, Tinka. Model organizacije informacija o evropskoj tiskanoj baštini (1455.-1855) u hrvatskim knjižničnim zbirkama. Zagreb, 2011 in *Collection level description: a review of existing practice* (1999). Dostopno na spletni strani <http://www.ukoln.ac.uk/metadata/cld/>

⁴ Katić, Tinka. Model organizacije informacija u evropskoj tiskanoj baštini (1455.-1855) u hrvatskim knjižničnim zbirkama. Zagreb, 2011.

KNJIŽNICE IN KNJIŽNIČNO GRADIVO KOT KULTURNA DEDIŠČINA V ZAKONODAJI EVROPSKIH DEŽEL

V evropskih državah poznamo zakonske rešitve, ki pričajo o boljšem razumevanju vloge knjižnic kot varuhinj kulturne dediščine. Knjižnice, knjižnične zbirke in knjižnično gradivo so predmeti posebne zaščite tako v zakonodaji s področja knjižničarstva kot v zakonodaji, ki ureja varstvo kulturne dediščine. Izstopajo nacionalne knjižnice, katerih delovanje je urejeno ločeno od drugih javnih knjižnic s posebni predpisi oziroma v okviru krovnih zakonov, ki se sicer nanašajo na muzeje. V nekaterih primerih napeljujejo na to že same naloge nacionalnih knjižnic, ki delujejo kot muzeji knjige, glasbeni arhivi ipd :

V **Avstriji** ureja delovanje nacionalne knjižnice Zakon o zveznih muzejih, ki poleg nje vključuje še 6 največjih muzejev in galerij. Nacionalno knjižnico opredeljuje kot "zvezno znanstveno ustanovo javnega prava, (kot) nepremični in premični spomenik v lasti Zveze... (knjižnica) Predstavlja mesto duhovno- kulturne identitete Avstrije, kraj kulturnega srečanja in znanstvenega diskurza, ki hrani v svojih historičnih zbirkah enkratne vire svetovne kulturne dediščine. Odgovorna je za hrambo, izgradnjo, znanstveno obdelavo in predstavljanje kulturne dediščine, ki ji je zaupana..." V uredbi o nacionalni knjižnici je še posebej izpostavljeno, da so objekti zbirk nacionalne knjižnice v skladu z zakonom o spomeniški zaščiti (iz leta 1923) pod spomeniškim varstvom.

Na **Slovaškem** zakon o knjižnicah iz leta 2000 ureja ravnanje s pisno kulturno dediščino v javnih knjižnicah in v zasebni lasti. Ureja zaščito, uporabo, obdelavo in dostop do »zgodovinskih« historičnih dokumentov/kulturnih spomenikov in zgodovinskih knjižnic, pri čemer pod tema dvema pojmomoma razume kulturno zgodovinsko pomembno gradivo in knjižnice. Zato je slovaška nacionalna knjižnica predvsem arhivska knjižnica, ki pridobiva in trajno hrani knjižnično gradivo za prihodnje rodove, in depozitarna knjižnica. Med njenimi nalogami je upravljanje in zaščita zgodovinskih knjižničnih dokumentov in zgodovinskih knjižničnih zbirk ter vzdrževanje centralnega registra le-teh. Naloga Slovaške nacionalne knjižnice je tudi, da predlaga pristojnemu ministrstvu gradivo, ki naj bo kulturni spomenik.

Knjižničnemu gradivu in knjižnicam kot kulturnim spomenikom je namenjeno celo poglavje zakona, v katerem je predpisan način razglasitve knjižničnega gradiva oziroma zbirk za kulturni spomenik, centralni register pisnih spomenikov, pravice in obveznosti/dolžnosti lastnikov oziroma upravljalcev kulturnih spomenikov (gradiva in zbirk) ter njihov izvoz.

Poljska je v svojem zakonu o knjižnicah iz leta 1997 določila, da »knjižnice in knjižnične zbirke predstavljajo nacionalno dobro in prispevajo k ohranjanju kulturne dediščine.« Knjižnične zbirke posebne vrednosti in pomena za nacionalno dediščino predstavljajo, cele ali v delih, nacionalne knjižnične vire (national library resources). Nacionalni knjižnični viri so predmet posebne zaščite. Minister, odgovoren za kulturo in zaščito nacionalne dediščine je dolžan urediti seznam knjižnic, katerih zbirke predstavljajo nacionalne knjižnične vire, organizacijo teh virov, kot tudi pravila in obseg za njihovo posebno zaščito.

Češka ima v zakonu o knjižnicah določeno, da nacionalna knjižnica, nacionalna knjižnica za slepe, Moravska pokrajinska knjižnica v Brnu ter druge pokrajinske knjižnice, trajno hranijo zbirko obveznega izvoda in historične zbirke, to je zbirke,

- ki vsebujejo gradivo, nastalo pred letom 1860,
- ki imajo zaradi svoje enkratnosti zgodovinsko vrednost,
- oziroma zbirke, ki imajo posebno zgodovinsko ali kulturno vrednost, ki je določena v

statutu knjižnice ali z drugim predpisom.

Gradivo iz teh zbirk sme biti izločeno iz knjižnice le s soglasjem ministrstva.

Danska nacionalna knjižnica se predstavlja kot nacionalna institucija, ki upravlja z nacionalno kulturno dediščino. Kot muzejska in kulturna institucija črpa znanje in izkušnje iz svojih nalog in zbirk.

Finska nacionalna knjižnica se predstavlja kot knjižnica, ki je odgovorna za zbiranje, popis, ohranjenje in dostop do finske tiskane nacionalne dediščine.

Irska ima status in naloge nacionalne knjižnice urejene v zakonu o nacionalnih kulturnih institucijah, kamor sodijo poleg nacionalne knjižnice še nacionalni muzej in galerija. O njeni zbirki odloča Svet, ki ga sestavljajo člani irske akademije znanosti in umetnosti ter Royal Dublin Society.

V **Nemčiji** zakon o nemški nacionalni knjižnici določa, da je to osrednja arhivska knjižnica, ki ima nalogo zbirati in trajno hraniti germaniko.

Srbija ureja varovanje kulturno zgodovinsko pomembnega knjižničnega gradiva v več zakonih. Z Zakonom o starem in redkem knjižničnem gradivu ureja hranjenje, urejanje in obdelavo ter uporabo gradiva, ki je kulturna dediščina. Navedene so dejavnosti, ki so v javnem interesu in knjižnice, ki te dejavnosti izvajajo: to so Narodna biblioteka Srbije, Biblioteka Matice srpske in tiste knjižnice, ki jih na predlog teh dveh knjižnic imenuje minister, pristojen za knjigo. Zakon navaja kriterije za oceno in kategorizacijo takega gradiva, postopek razglasitve knjižničnega gradiva za kulturno dobro in izjemnega in velikega pomena ter register tega gradiva. Gradivo, ki je izjemnega pomena razglasi Narodna skupščina, medtem ko kulturno dediščino velikega pomena razglasi Narodna biblioteka Srbije (na teritoriju Vojvodine ima enake pristojnosti Biblioteka Matice srpske). Naloge knjižnic v zvezi s kulturno dediščino so v zakonu še posebej določene.

Zakon o obveznem izvodu publikacij določa, da je obvezni izvod publikacij, ki ga trajno hranita Narodna biblioteka Srbije in Biblioteka Matice srpske, zaščiten kot kulturno dobro.

Hrvaška ima področje zaščite pisne kulturne dediščine oziroma knjižničnega gradiva kot kulturne dediščine inkorporirano v knjižničarsko regulativo. Urejeno je z vrsto pravilnikov in navodil, ki izhajajo iz Zakona o knjižnicah. Postopki so usklajeni s predpisi o varstvu kulturne dediščine. Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara navaja knjižnice kot inštitucije, ki hranijo kulturno dobro. V hrvatskem svetu za kulturno dediščino (kulturna dobra) je med člani po funkciji tudi direktor Nacionalne vseučilišne knjižnice. NSK tudi daje mnenje o knjižničnem gradivu, ki je kulturno dobro ter izvaja in vzpodbuja zaščito tega gradiva (Zakon o knjižnicama). Sicer pa knjižničarska zakonodaja določa varovanje gradiva, ki je kulturno dobro, kot eno od temeljnih nalog knjižnic. Ravnanje s tem gradivom je predpisano v vrsti pravilnikov:

Pravilnik o zaščiti knjižnične gradže ureja postopke popisa in vrednotenja gradiva, za katerega se predpostavlja, da ima lastnosti kulturnega dobra oziroma so zanj že sprejeti postopki zaščite, pogoji in način uporabe, strokovnega vzdrževanja ter zaščite in hranjenja tega gradiva. Predvideva tudi načrt reševanja gradiva v primeru naravnih katastrof.

Knjižnice so dolžne voditi evidence zaščitenega gradiva in jih posredovati ministrstvu za kulturo. Knjižnično gradivo, ki je kulturno dobro, je treba zaščititi, ne glede na to, kdo je njegov lastnik in kje se hrani. Postopek popisa zaščitenega gradiva je predpisan v posebnem aktu knjižnice s katerim se urejajo tudi pogoji uporabe tega gradiva. Knjižnice so dolžne hraniti tudi vso dokumentacijo, povezano z odločbami o zaščiti gradiva in o vpisu v Register kulturnega dobra ter drugo dokumentacijo o takem gradivu. Kopije teh določb so dolžne posredovati NSK. Knjižnice so dolžno zaščiteno gradivo mikrofilmati v dveh kopijah. Tega gradiva se ne sme dajati v uporabo v izvorniku, niti posojati, niti pošiljati po medbibliotečni izposoji. Uporabljati se sme le

v raziskovalne namene. O možnosti uporabe gradiva odloča ravnatelj po obvezni konzultaciji z restavratorjem ali restavratorskim oddelkom ministrstva kulture. Gradivo se sme reproducirati, vendar le s tehničnimi pripomočki, ki so namenjeni za reproduciranje starega gradiva, nikakor pa ne z aparati za suho kopiranje. Knjižnica sme gradivo pod določenimi pogoji razstaviti ali ga posoditi za razstave, vendar ga je potrebno pred tem mikrofilmirati in dokumentirati. O tovrstni izposoji odloča strokovna komisija, ki jo imenuje ravnatelj knjižnice in v katere član je obvezno tudi restavrator. Pravilnik predpisuje tudi postopke izposoje gradiva in pogoje za razstavljanje.

Pravilnik o reviziji i odpisu knjižnične gradže na primer predpisuje, da je treba revizijo fonda pripraviti ob prevzemu gradiva, ki ima lastnosti kulturnega dobra.

Pravilnik o matičnoj djelatnosti knjižnica u Republici hrvatskoj predpisuje, da opravljajo "matično dejavnost za knjižnice... katerih zbirke ali njihovi deli so registrirani kot kulturno dobro, univerzitetne matične knjižnice univerz v Osijeku, Reki, Splitu in Zagrebu, ..., u skladu s predpisi o zaščiti in varovanju kulturnih dobrin."

Županijska matična splošna knjižnica – spodbuja in sodeluje pri zaščiti tovrstnega gradiva v splošnih in šolskih knjižnicah županije.

V navodilih za ugotavljanje lastnosti kulturnega dobra za knjižnično gradivo *Naputak za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra za knjižničnu gradžu* je predpisan postopek po katerem se knjižnično gradivo razglasi za kulturno dobro. Matične knjižnice so po službeni dolžnosti dolžne prijaviti gradivo z lastnostmi kulturnega dobra restavratorskemu oddelku, ki je pristojen za določeno knjižnico. Prijavi mora biti priložena ustrezna dokumentacija, pripravljena po merilih knjižničarske stroke, ki vsebuje osnovne identifikacijske podatke, opis, oceno vrednosti, ki jo izdajo pristojne knjižnice, podatke o zaščitnih ukrepih in fotodokumentacijo za posamezne enote. Ko gre za knjižnične zbirke, mora biti priložena tudi digitalna kopija inventarne knjige in/ali kataloga.

Knjižnice morajo hraniti odločbe o vpisu gradiva v register kulturnega dobra. Matične knjižnice morajo spremljati stanje kulturnega dobra. Najmanj vsakih 5 let preverjajo pogoje v katerih se tako gradivo hrani.

PROBLEMATIKA TRENUTNE ZAKONSKE UREDITVE

ZAKON O KNJIŽNIČARSTVU

se področja varstva kulturne dediščine dotika le v posameznih členih:

- varovanje knjižničnega gradiva, ki je kulturni spomenik je ena izmed nalog knjižnic, ki opravljajo knjižnično dejavnost kot javno službo (2. člen);
- določa, da je knjižnično gradivo, ki ima lastnosti kulturnega spomenika v skladu z zakonom, ki ureja varstvo kulturne dediščine, kulturni spomenik brez posebnega postopka razglasitve (5. člen);
- določi lastnosti knjižničnega gradiva na osnovi katerih je razglašeno za kulturni spomenik (5. člen);
- zaveže knjižnice, ki imajo tako gradivo, da vodijo seznam kulturnih spomenikov, ki je del registra dediščine (5. člen);
- nacionalni knjižnici daje pristojnost izdelave predhodnega mnenja v zvezi z izvozom knjižničnega gradiva, ki je kulturni spomenik (5. člen);
- določa, da knjižnica ugotavlja lastnosti kulturnega spomenika na osnovi strokovnih navodil, ki jih sprejme nacionalna knjižnica (13. člen);
- med nalogami nacionalne knjižnice določa, da "vodi in izvaja program varovanja knjižničnega gradiva, ki je kulturna dediščina, ter organizira in izvaja zaščito in restavriranje knjižničnega gradiva" (33. člen);
- ministrstvo, pristojno za kulturo naj izvaja strokovni nadzor nad izvajanjem javne službe v zvezi z varstvom knjižničnega gradiva, ki je kulturni spomenik (58. člen).

Področje varstva kulturne dediščine zakon ureja fragmentarno. Posebej problematično je, da se pri določanju knjižničnega gradiva kot kulturnega spomenika (5. člen), sklicuje na Zakon o varstvu kulturne dediščine, ki pa v tej zvezi ne daje konkretnih smernic.

ZAKON O OBVEZNEM IZVODU PUBLIKACIJ

opredeli

- publikacije, ki so predmet zakona, kot nacionalno kulturno dediščino (3.člen:

"Namen obveznega izvoda (je) zagotoviti ohranjanje in dostopnost določenega števila izvodov vseh publikacij, ki so bile izdane, založene, objavljene, izdelane ali razmnožene v Republiki Sloveniji ali pa uvožene in prilagojene (npr. z uvodno besedo, podnapisi v slovenščini ipd.) za distribucijo v Republiki Sloveniji, kot nacionalne kulturne dediščine...") ter

- določi kdaj in v kakšne namene se sme uporabljati arhivski izvod, ki je kulturni spomenik (19.člen).

Uporaba in hranjenje arhivskega izvoda sta predpisana s posebnim pravilnikom.

ZAKON O VARSTVU KULTURNE DEDIŠČINE

Zakon o varstvu kulturne dediščine obravnava knjižnično gradivo le sporadično:

- ko opredeljuje nacionalno bogastvo, določa, da mora biti premičnina, ki je nacionalno bogastvo, inventarizirana kot del javne knjižnice...(10. člen);
- zaradi pospeševanja mobilnosti zbirk prevzame vlada v določenih primerih jamstvo za povračilo škode na knjižničnem gradivu (43. člen);
- knjižnično gradivo je ponovno omenjeno v zvezi s trajnim iznosom in izvozom nacionalnega bogastva, ki je mogoč le v primeru zamenjave (46. člen) ter ključni;
- 70. člen, ki določa, da se "Registriranje in dokumentiranje arhivskega in knjižničnega gradiva, ki po strokovnih merilih in mednarodnih priporočilih predstavlja arhivsko in knjižno (sic!) dediščino, (se) izvaja v skladu s posebnim zakonom" pri čemer so "Izvajalci (so) dolžni voditi register in dokumentiranje dediščine, vključujoč knjižnično in arhivsko gradivo, v obliki in na način, ki omogoča enoten prikaz javnega digitalnega gradiva o dediščini".

UGOTOVITVE

Veljavna zakonodaja na področju varstva kulturne dediščine in knjižničarstva ne zagotavlja potrebne zaščite knjižničnega gradiva, ki je kulturna dediščina, kulturni spomenik oziroma nacionalno bogarstvo.

Problem izhaja iz dejstva, da tako Zakon o varstvu kulturne dediščine kot tudi Zakon o knjižničarstvu partikularno urejata to področje, pri čemer se v konkretnih rešitvah sklicujeta drug na drugega. Tako se Zakon o knjižničarstvu pri prepoznavanju knjižničnega gradiva kot kulturnega spomenika sklicuje na zakonodajo s področja varstva kulturne dediščine, ki pa ta pojem opredeli le formalno (torej kot kulturno dediščino, ki je razglašena za kulturni spomenik), ne pa vsebinsko. Po drugi strani pa se zakonodaja s področja varstva kulturne dediščine pri registraciji knjižničnega gradiva, sklicuje na "strokovna merila in mednarodna priporočila" na osnovi katerih naj se določi "knjižna" dediščina.

Normativa obeh področij obide definicije temeljnih pojmov, ki bi jih bilo potrebno natančno določiti. Problem je toliko resnejši, ker na področju knjižničarstva nimamo potrebnih teoretičnih rešitev.

Zakonodaja s področja knjižničarstva ima v luči problematike varovanja kulturne dediščine še naslednje pomankljivosti in slabosti:

Definicije osnovnih pojmov

Niti v strokovnih razpravah, niti v zakonodaji nimamo definiranih osnovnih pojmov, zato je potrebno definirati vsaj attribute pisne kulturne dediščine, kulturnega spomenika in narodnega bogastva. Poleg tega je temeljnega pomena odločitev o tem, koliko izvodov posameznega dela naj uživa poseben status oziroma varstvo, predvsem pa katere institucije, ki ta gradiva hranijo, imajo pri tem prednost.

Pisna kulturna dediščina v zasebni lasti

Ker ureja Zakon o knjižničarstvu področje knjižnične dejavnosti kot javne službe, je treba attribute kulturnega spomenika oziroma nacionalnega bogastva opredeliti na novo in na splošno, tako da bo vključena tudi pisna kulturna dediščina, ki je v zasebni lasti. Trenutno ni študij niti smernic, ki bi bile dovolj konkretne, da bi na njihovi osnovi lahko določili lastnosti kulturnih spomenikov za pisno kulturno dediščino v javni in v zasebni lasti.

Zbirke in knjižnice kot predmet posebnega varstva

S posebnimi odloki so razglašene kot kulturni spomenik zasebne knjižnice. Zbirke in knjižnice so tudi v evropskih direktivah navedene kot predmeti kulturne dediščine, ki so deležne posebnega varstva. Trenutno ne v slovenski knjižnični zakonodaji, pa tudi ne v strokovnem bibliotekarskem okolju, zbirke ne nastopajo kot poseben fenomen. Poskus popisa zbirk, ki imajo kulturnozgodovinsko vrednost, *Memoria scripta Sloveniae*, je zaradi pomanjkanja sredstev zastal. Prav tako nimamo teoretičnih podlag za to dejavnost, kljub temu, da je v svetu razvitih več standardov, ki bi jih bilo mogoče brez posebnih težav aplicirati (Katić, 2011).

Enake obveznosti knjižnic do hranjenja kulturnih spomenikov

V sodobni slovenski zakonodaji funkcija knjižnic kot varuhinj slovenske kulturne dediščine ni ustrezno izpostavljena. Še več, te naloge nima niti nacionalna knjižnica. Res je, da je v Zakonu o knjižničarstvu med nalogami knjižnic navedena tudi skrb za kulturne spomenike ter da sta v Zakonu o obveznem izvodu publikacij NUK kot nacionalna depozitarna organizacija ter UKM dolžni hraniti primerke obveznega izvoda publikacij, vendar je ta naloga brez neposredne povezave s temeljnimi funkcijami teh dveh knjižnic.

V odnosu do varovanja kulturne dediščine imajo vse knjižnice enak status, saj so dolžne varovati gradivo, ki je kulturni spomenik. Taka določba je neustrezna, saj so med vrstami knjižnic bistvene razlike, hranjenje kulturnega spomenika pa pomeni za knjižnico strošek, tako glede strokovnega osebja, kot glede pogojev hranjenja.

V tem kontekstu je izpostavljena le OOK, ki mora po določbah Pravilnika o osrednjih območnih knjižnicah (18. člen) " hraniti gradivo, ki ima status kulturnega spomenika regionalnega (sic!) pomena in ravnati z njim v skladu z določili ustreznega pravilnika. Dolžna je tudi hraniti gradivo, ki ima status kulturnega spomenika lokalnega pomena, če jo za to pooblasti lokalna skupnost, ki hranjenja takega gradiva ne more zagotoviti v svoji splošni knjižnici".

Neustrezno opredeljene naloge nacionalne knjižnice

Glede na opisano izhodišče Zakon o knjižničarstvu ne upošteva specifične (arhivsko/muzejsko) funkcije nacionalne knjižnice, ki ima do svojega gradiva enak odnos, kot muzeji do muzejskega gradiva. Gradivo, ki je vpisano v inventarne knjige nacionalne knjižnice, bi moralo, tako kot je primer z muzejskim gradivom, dobiti status kulturnega spomenika. Gradivo, ki je v veljavnem zakonu definirano kot kulturni spomenik, predstavlja le del nacionalne zbirke.

Nacionalna knjižnica sicer na področju kulturne dediščine na nacionalnem nivoju " vodi in izvaja program varovanja knjižničnega gradiva, ki je kulturna dediščina" ..., ter daje strokovne mnenje za izvoz gradiva, ki je kulturna dediščina.

Podrobnejše reguliranje odpisa gradiva in revizije fondov

V tej zvezi je slabo reguliran tudi odpis gradiva iz knjižnic, posebej iz nacionalne knjižnice. Načeloma je javna knjižnica dolžna ponuditi odpisano gradivo najprej nacionalni nato pa osrednji območni knjižnici, univerzitetni knjižnici ipd... Vendar ni določbe, ki bi knjižnice zavezovale, da odpis gradiva potrdijo kompetentni strokovni delavci. Niti inventurna komisija niti ravnatelj javnega zavoda niso garant, da knjižnica ne bi malomarno odpisovala gradiva, ki je kulturna dediščina z lastnostmi kulturnega spomenika. V teh procesih, bi bilo pred odpisom (po analogiji s področjem kulturne dediščine – Zakon o varstvu kulturne dediščine: 23. člen) nujno potrebno mnenje bibliotekarja – izvedenca, soglasje strokovnega sveta zavoda ali organa, ki je razglasil knjižnično gradivo za kulturni spomenik.

Revizija fondov, to je sistematično in periodično preverjanje inventariziranega gradiva s stanjem v skladiščih, je v številnih državah predpisana z zakonom (Češka, Hrvaška...). Pri nas jo izvajajo knjižnice le izjemoma, v zadnjih letih predvsem na zahtevo računskega sodišča. Nacionalna knjižnica revizije fonda ni izvedla že več kot 100 let, zato je vprašljivo tudi število kulturnih spomenikov, ki ga ocenjujemo na osnovi katalogov.

Lastništvo knjižničnega gradiva in kulturnih spomenikov v knjižnicah

Ker je za kulturni spomenik lahko razglašeno le tisto gradivo, ki ima za to soglasje lastnika, se predvsem pri splošnih knjižnicah lahko pojavi problem soglasja lastnikov. Ker imajo splošne knjižnice tudi do 16 ustanoviteljev, lahko pričakujemo težave pri zagotavljanju sredstev za posebne pogoje hranjenja.

Postopek razglasitve knjižničnega gradiva za kulturni spomenik

Postopek razglasitve kulturnega spomenika je v skladu z veljavno zakonodajo s področja varstva kulturne dediščine v domeni pokrajinskega muzeja. Knjižnice niso dolžne skrbeti niti za odkrivanje pisnih kulturnih spomenikov, niti opozarjati na njihov obstoj. Knjižnice in sploh osrednje območne knjižnice bi morale prevzeti to nalogo, vključno z izdelavo elaborata o izjemnem pomenu in lastnostih knjižničnega gradiva, ki je predlagano za razglasitev za kulturni spomenik, oziroma prevzeti vse vsebinske elemente postopka razglasitve. Postopek in vlogo knjižnic pri razglasitvi knjižničnega gradiva za kulturni spomenik bi bilo treba opisati v posebnih smernicah.

Število kulturnih spomenikov, razglašeni z Zakonom o knjižničarstvu

Zakon o knjižničarstvu sicer razglašča kulturne spomenike na področju knjižnične dejavnosti kot javne službe, vendar je pri tem bodisi preveč splošen (1. odstavek 5. člena in 1. alineja 2. odstavka 5. člena) oziroma neustrezen v primerih, ko jih konkretno določa (2. alineja...):

- Lastnosti kulturnega spomenika so preveč splošno definirane, saj je premični spomenik premičnina ali zbirka premičnin, ki bodisi predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti, ki dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti in je pomemben del življenja na območju Republike Slovenije ali njenih regij oziroma predstavlja pomemben vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo. Knjižnično gradivo s temi atributi je preveč številčno, prav tako ni določeno število izvodov, ki jih je treba ščititi.

- Zaščiten je vse knjižnično gradivo, nastalo pred letom 1800 – in ker ni nobene omejitve lahko sklepamo, da gre za vse izvode, ki se nahajajo v knjižnicah, ki izvajajo knjižnično dejavnost kot javno službo.
- Zaščiten je arhivski izvod obveznega izvoda publikacij v NUK od leta 1945 naprej in arhivski izvod obveznega izvoda publikacij v UKM od leta 1971 naprej. Zbirki sta v primerjavi z zbirko postavitvenih izvodov nepopolni, saj knjižnici, v primeru, da dobita le en izvod, tega uvrstita med postavitvene izvode.
- Zaščiten je arhivski izvod slovenike, za katerega vemo, da je v NUK nepopoln, medtem ko nimamo podatkov o tem, koliko knjižnic po Sloveniji še zbira na primer arhivske izvode domoznanskega gradiva, ki bi prav tako sodili v to kategorijo.

Na osnovi ugotovljenih dejstev bi bili potrebni za izvajanje ustreznega varstva knjižničnega gradiva, ki je kulturna dediščina, v javnih knjižnicah in pri zasebnikih naslednji ukrepi:

- dopolnitev Zakona o knjižničarstvu,
- dopolnitev Zakona o varstvu kulturne dediščine,
- kot začasno rešitev pa izdelavo dokumentov in evidenc, ki so že predvideni v Zakonu o knjižničarstvu oziroma jih lahko izvedemo iz veljavnih predpisov o varstvu kulturne dediščine:
 - Navodila o ugotavljanju lastnosti knjižničnega gradiva kot kulturnega spomenika,
 - Navodilo za popis zbirk,
 - Navodila za izdelavo seznama kulturnih spomenikov, ki jih hrani knjižnica,
 - Navodila o izvedbi postopka za razglasitev knjižničnega gradiva za kulturni spomenik državnega/lokalnega pomena,
 - Dopolniti obstoječa Navodila za izločanje in odpis knjižničnega gradiva v delu, ki se nanaša na odpis oziroma izločanje kulturnih spomenikov,
 - Oblikovati centralni katalog/e rokopisov, zbirk in zapuščin.

VIRI IN LITERATURA

Mednarodni predpisi in deklaracije

1. UNESCO (1982). *Mexico City Declaration on Cultural Policies*. Mexico, 6. Avgust 1982. Pridobljeno 19.1.2012 s spletne strani http://portal.unesco.org/culture/en/files/35197/11919410061mexico_en.pdf/mexico_en.pdf
2. *Uredba sveta (EGS) št. 3911/92 z dne 9. December 1992 o izvozu predmetov kulturne dediščine* (1992).. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1992R3911:20030605:SL:PDF>
3. *Direktiva Sveta 93/7/EGS z dne 15. marca 1993 o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili nezakonito odstranjeni z ozemlja države članice* (1993). Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1993L0007:20010730:sl:PDF>
4. *Convention on the Means of prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural property* (1970). Pariz: UNESCO.
5. *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage* (1972). Paris: UNESCO. Pridobljeno 28.11.2011 s spletne strani http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13055&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
6. *Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict* (1954). Haag: UNESCO. Pridobljeno 28.11.2011 s spletne strani http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
7. *Charter on the preservation of digital heritage* (2003). [Pariz]: UNESCO. Pridobljeno 28.11.2011 s spletne strani http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

Tuji predpisi

8. Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi. *Službeni glasnik Republike Srpske, 52/2011*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.kultura.gov.rs/lat/node/21163>
9. Act on library services (2000). *Danish Ministry of culture, 340/2000*. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani <http://archive.ifla.org/V/cdoc/danish.htm>
10. National library of Estonia act (2011). *RT I, 09 March 2011, 4*. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani <http://www.nlib.ee/statutes>
11. Act on library services (1996). *Swedish code of statutes, 1596/1996*. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani <http://archive.ifla.org/V/cdoc/swedish.htm>

12. Instructions for the National library of Sweden (2008). *Swedish code of statutes, 1421/2008*. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani
http://www.kb.se/Docs/about/KB_instructions.pdf
13. *Library act on Libraries and terms of operating public library and information services* (2001). 257/2001. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani
http://knihovnam.nkp.cz/english/sekce.php3?page=02_LibAct.htm
14. National Cultural Institutions Act (1997). *Irish statute book, 11/1997*. Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani
<http://www.irishstatutebook.ie/1997/en/act/pub/0011/index.html>
15. Document summarizing the situation of heritage protection in Hungary (2006). *UNESCO cultural heritage laws database*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani
<http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
16. *Cultural heritage preservation act : 1984/2002/2009* (2009). Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
17. Act on libraires, on the supplements of Act No. 27: 1987 of the Slovak National Council on the state care of historical monuments and the amendments and supplements of Act No. 68:1997 (Coll.) on Matica slovenska (2000). *UNESCO cultural heritage laws database*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani
<http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
18. Statut BN (Biblioteka Narodowa). Pridobljeno 8.3.2012 s spletne strani
<http://bn.org.pl/o-bn/statut-bn>.
19. Ustawa o bibliotekach (1997). Pridobljeno 12.3.2012 s spletne strani
<http://www.bn.org.pl/o-bn/ustawa-o-bibliotekach>.
20. Protection of movable cultural heritage act1986 (2005). Canberra: Office of legislative drafting and publishing, Attorney-General's department. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani
<http://rsh.anu.edu.au/rockart/uploads/Australia%20ProtecMovCultHer86WD02.pdf>.
21. Canadian cultural property export control list. *UNESCO cultural heritage laws database*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani
<http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
22. Gesetz über die Deutsche Nationalbibliothek (DNBG) (2006). Pridobljeno 12.5.2012 s spletne strani <http://www.gesetze-im-internet.de/dnbg/BJNR133800006.html>
23. Die Rechtsgrundlagen der Österreichischen Nationalbibliothek. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.onb.ac.at/about/rechtsgrundlagen.htm>
24. Verordnung der Budensminister für Unterricht, Kunst und Kultur betreffend die Bibliotheksordnung für die Österreichische Nationalbibliothek (2009). *Bundesgesetzblatt, 402/2009*. Pridobljeno 30.1.2012 s spletne strani <http://www.ris.bka.gv.at/>
25. *Österreichische Nationalbibliothek Pflichtexemplare*. Pridobljeno 30.1.2012 na spletni strani http://www.onb.ac.at/about/sammelrichtlinien_pflichtexemplare.htm.
26. Bunesmuseen- Gesetz (2002). *Bundesgesetzblatt, 14/2002*. Pridobljeno 30.1.2012 s spletne strani
<http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20001728>
27. Änderung des Denkmalschutzgesetzes. *Bundesgesetzblatt, 170/1999*. Pridobljeno 30.1.2012 s spletne strani
http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1999_170_1/1999_170_1.pdf.

28. Lei de Bases do Património Cultural Português (2001). *UNESCO cultural heritage laws database*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
29. Public Libraries and Museum Act (1964). *UNESCO cultural heritage laws database*. Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.unesco.org/culture/natlaws/index.php?&lng=en>
30. *Pravilnik o reviziji i otpisu knjižnične građe (2002)*. *Narodne novine*, 52/2005. Pridobljeno 10.4.2012 s spletne strani <http://narodne-novine.nn.hr/>
31. *Naputki za predlaganje, pripremu i donošenje rješenja o preventivnoj zaštiti knjižnične građe*. Pridobljeno 10.4.2012 s spletne strani <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7374>
32. Smjernice za odabir građe za digitalizaciju : radna verzija (2007). Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.kultura.hr/Sudjelujte/Preuzimanja-i-dokumenti/Smjernice-za-odabir-i-pripremu-grade-za-snimanje>
33. Smjernice za zaštitu knjižnične građe u narodnim knjižnicama (Upute za izradu popisa otpisane građe u narodnim knjižnicama) (2011). Pridobljeno 15.2.2012 s spletne strani <http://www.nsk.hr/maticna-sluzba-za-narodne-knjiznice/>
34. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. *Narodne novine*, 69/1999. Pridobljeno 10.4.2012 s spletne strani <http://narodne-novine.nn.hr/>
35. *Naputki za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra za knjižničnu građu*. Pridobljeno 10.4.2012 s spletne strani <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7375>
36. *Pravilnik o zaštiti knjižnične građe (2005)*. *Narodne novine*, 52/2005. Pridobljeno 10.4.2012 s spletne strani <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/288524.html>

Slovenski predpisi

Kulturna dediščina

37. Zakon o varstvu kulturne dediščine (2008). *Uradni list Republike Slovenije*, št.16/2008.
38. Odločba o zavarovanju Župančičeve rojstne hiše na Vinici, spomenika pri hiši ter delovne sobe in knjižnice v Ljubljani (1951). *Uradni list LRS*, 36/1951.
39. Odlok o razglasitvi posestva gradu Brdo pri Kranju za kulturni spomenik državnega pomena (2008). *Uradni list Republike Slovenije*, 21/2008.
40. *Pravilnik o registru kulturne dediščine*. *Uradni list Republike Slovenije*, 66/2009.
41. Zakon o vračanju protipravno odstranjenih predmetov kulturne dediščine. *Uradni list Republike Slovenije*, 126/2003.
42. Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (2008). *Uradni list Republike Slovenije*, 22/2008.
43. Odlok o razglasitvi Farmaceutvsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavičke za kulturni spomenik državnega pomena (2002). *Uradni list Republike Slovenije*, 98/2002.
44. *Pravilnik o postopku izdaje dovoljenj za izvoz in iznos predmetov kulturne dediščine (2011)*. *Uradni list Republike Slovenije*, 26/2011.
45. *Pravilnik o zvrsteh protipravno odstranjenih predmetov kulturne dediščine (2004)*. *Uradni list Republike Slovenije*, 34/2004.

46. Pravilnik o vodenju inventarne knjige premične kulturne dediščine (2004). *Uradni list Republike Slovenije*, 122/2004.

Knjižničarstvo

47. Zakon o knjižničarstvu (2001). *Uradni list Republike Slovenije*, 87/2001.
48. Zakon o obveznem izvodu publikacij (2006). *Uradni list Republike Slovenije*, 69/2006.
49. Zakon o obveznem pošiljanju tiskov (1972). *Uradni list SRS*, 55/1972.
50. Odločba o zavarovanju kulturnozgodovinsko pomembnih knjižnic (1951). *Uradni list LRS*, 12/1951.
51. Zakon o pošiljanju tiskov določenim zavodom (1965). *Uradni list SFRJ*, 15/1965.
52. Pravilnik o osrednjih območnih knjižnicah (2003). *Uradni list Republike Slovenije*, 88/2003.

Arhivistika

53. Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva (2006). *Uradni list Republike Slovenije*, 86/2006.
54. Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (2006). *Uradni list Republike Slovenije*, 30/2006.

Drugi viri

55. *Memoria scripta Sloveniae*. Dostopno na spletni strani <http://memoriascripta.nuk.uni-lj.si/>
56. *Verzeichnis der Künstlerischen, wissenschaftlichen und kulturpolitischen Nachlässe in Österreich*. Pridobljeno 2.3.2012 s spletne strani http://aleph20-prod-acc.obvsg.at/F?CON_LNG=ger&func=find-b-0&local_base=nlv
57. *UNESCO cultural heritage laws database*. Dostopno na spletni strani <http://www.unesco.org/culture/natlaws/>

Literatura

58. Mirčov, Svetlana (2004). Biblioteke celine i biblioteke legati. *Glasnik Narodne biblioteke Srbije*, 6(1), 11-16.
59. Glavan, Mihael (2006). *Pisna kulturna dediščina v slovenskih knjižnicah*. (neobjavljeno delo).
60. Kopač, Janez (2003). Kodeks arhivske poklicne etike. *Arhivi*, 26(1), 207-211.
61. Katić, Tinka (2011). *Model organizacije informacija o europskoj tiskanoj baštini (1455.-1850.) v hrvatskim knjižničnim zbirkama : doktorska disertacija*. Zagreb: [T. Katić]
62. Katić, Tinka (2007). *Stara knjiga : bibliografska organizacija informacija*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.
63. Collection level description: a review of existing practice. (1999). Dostopno na spletni strani <http://www.ukoln.ac.uk/metadata/cld/>

64. SVOLJŠAK, Sonja (2007). Pisna kulturna dediščina : upravljanje zbirk starih tiskov in kuratorska služba. V: *Knjižnice za prihodnost*. Ljubljana : Zveza bibliotekarskih društev Slovenije, 2007, str. 255-272.